

Karol Dąbrowski

- ▶ Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie (Maria Curie-Skłodowska University in Lublin)
- ▶ e-mail: karol.dabrowski@mail.umcs.pl
- ▶ ORCID: 0000-0002-4513-3873

DOI: 10.15290/mhi.2024.23.01.20

GERMANIZACJA PUBLICZNYCH INSTYTUCJI GOSPODARCZYCH W REJENCJI KATOWICKIEJ – PRZYKŁAD PRZEMIAN ORGANIZACYJNYCH APARATU PAŃSTWOWEGO III RZESZY W CZASIE II WOJNY ŚWIATOWEJ¹

Abstrakt

Zaplecze gospodarcze było niezbędnym elementem zapewniającym nazistom prowadzenie ludobójczej polityki i ekspansji militarnej. Niemcy rozbudowywali sieć publicznych instytucji gospodarczych, które pozwalały na intensyfikację eksploatacji gospodarczej podbijanych terytoriów. Celem artykułu jest prezentacja wyników badań w zakresie rozbudowy i przemian tego typu instytucji na przykładzie rejencji katowickiej z wykorzystaniem analizy źródeł pierwotnych oraz wtórnych. Tekst w dużej mierze opiera się na źródłach archiwalnych z Archiwum Państwowego w Katowicach, oddziałach w Bielsku-Białej, Cieszynie i Pszczynie. Uzupełnia też dotychczasowy dorobek w literaturze naukowej.

Wybór padł na Śląsk, ponieważ był to obszar wielonarodowościowy, zamieszkiwany przez Czechów, Niemców, Polaków, Żydów, ważny ekonomicznie dla niemieckiego przemysłu wojennego oraz strategiczny militarnie. Kierunki germanizacji były wielorakie. Wiązały się z wysiedleniem Polaków, usuwaniem Polaków i Żydów z życia zawodowego, gospodarczego i publicznego, wprowadzaniem niemieckiej listy narodowościowej, Holokaustem, aryzacją mienia poprzez urzędy powiencicze, wzmocnieniem pozycji

¹ Publikacja przygotowana w ramach projektu badawczego: „Aryzacja” instytucji gospodarczych rejencji katowickiej w czasie II wojny światowej, finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki na podstawie decyzji nr DEC-2022/06/X/HS5/00147.

gauleitera, rozbudową placówek NSDAP, aktywnością Gestapo, zaangażowaniem miejscowych elit niemieckich, napływem Niemców z Rzeszy, rozbudową aparatu administracyjnego na szczeblu administracyjnym, partyjnym, gospodarczym, obronnym i wojskowym. Do tego dochodziły zmiany podziału administracyjnego i utworzenie Prowincji Górny Śląsk. Należy też zwrócić uwagę na rolę niemieckich przemysłowców, niemieckiej arystokracji, kadry menedżerskiej i ekspertów. Bez ich zaangażowania funkcjonowanie maszyny wojennej narodowego socjalizmu nie przebiegałoby tak sprawnie.

Słowa kluczowe: Górny Śląsk, izby gospodarcze, samorząd gospodarczy

“GERMANIZATION” OF THE PUBLIC ECONOMIC INSTITUTIONS IN THE REGIERUNGSBEZIRK KATTOWITZ – THE EXAMPLE OF THE ORGANISATIONAL TRANSFORMATION OF THE STATE MACHINERY IN THE THIRD REICH DURING THE SECOND WORLD WAR

Abstract

The economic base was an important element, that ensured the Nazis' the opportunity for genocidal policies and military expansion. The Germans developed a network of public economic institutions that allowed them to intensify the economic exploitation of the conquered territories. The purpose of this article is the presentation of the research results on the expansion and transformation of public economic institutions on the example of the Regierungsbezirk Kattowitz. It was used as an analysis of primary and secondary sources. The text is largely based on archival sources from the State Archives in Katowice, branches in Bielsko-Biała, Cieszyn and Pszczyna. It also complements the previous achievement in the scientific historical literature.

Silesia was chosen because it was a multinational area, inhabited by Czechs, Germans, Poles, Jews, economically important for the German war industry and military strategy. The directions of Germanization were multiple. They included the displacement of Poles, the removal of Poles and Jews from professional, economic and public life, the introduction of the Deutsche Volksliste, Holocaust, aryianization of property through trust agencies, strengthening the position of the gauleiter in the structure of another Nazi's authorities, expansion of NSDAP entities, activity of the Gestapo, the involvement of local German elites, the influx of Germans from the Reich, expansion of the apparatus at the administrative, party, economic, defence and military levels. The Germans changed the territorial division in this region and created the Province of Upper Silesia. It is important to note the role of German industrialists, the German aristocracy, managers and economic experts. Without their involvement, the war machine of national socialism would not have functioned so efficiently.

Key words: Upper Silesia, chambers of trade and industry, self-regulatory organisations

1. Wstęp

W czasie II wojny światowej, po zajęciu danego terytorium przez wojska niemieckie, władze III Rzeszy przeprowadzały na okupowanym terenie zmiany w zakresie organizacji aparatu administracyjnego. Ważnym elementem okupacyjnej rzeczywistości były instytucje gospodarcze, ponieważ Niemcy finansowali ekspansję militarną kosztem podbijanych narodów². Administracyjno-ekonomiczne procesy zachodzące na okupowanych ziemiach posiadały wielokierunkowy charakter, a publiczne instytucje podlegały przemianom organizacyjnym o różnym charakterze: faktycznej albo formalnej likwidacji dotychczas istniejących, tworzeniu nowych, zawłaszczeniu („zniemczeniu”), tj. przejęciu bez przeprowadzania zmian organizacyjnych, jak również przekształceniu, gdy nową instytucję budowano na bazie zasobów poprzedniej, przejmując w szczególności mienie i zadania.

Adekwatnie jest zatem mówić nie o ściśle rozumianych „przekształceniach”, lecz o „przemianach organizacyjnych”. Problem badawczy odnosi się więc do kierunków przemian i ich charakterystyki. Jest on istotny, ponieważ skala zmian dotyczyła całego życia gospodarczego ziem okupowanych. Przykład rejencji katowickiej jest interesującą egzemplifikacją tego zjawiska, gdyż na tym obszarze – podobnie jak i innych terenach przedwojennej Polski a wcielonych do Niemiec – nałożyły się na siebie problemy gospodarcze oraz narodowościowe. Z punktu widzenia zakresu terytorialnego badania interesująca jest ta część rejencji katowickiej, która przed wojną znajdowała się w granicach Polski. Takie zastrzeżenie choćby przez wzgląd na Gliwice (które były ważnym ośrodkiem przemysłowym) oraz uprzednio czeski Śląsk Zaolziański jest konieczne. „Aryzację” w Gliwicach Niemcy prowadzili przecież od roku 1938³, a jak słusznie zauważył Mirosław Węcki, istotną rolę w codziennej

² R. Bräu, *Die Plünderung Polens Die Reichsfinanzverwaltung in den Jahren der Besatzung (1939–1945)*, Berlin–Boston 2022; J. Kilian, *Krieg auf Kosten anderer. Das Reichsministerium der Finanzen und die wirtschaftliche Mobilisierung Europas für Hitlers Krieg*, Berlin–Boston 2017; K. Skubiszewski, *Pieniądz na terytorium okupowanym*, Poznań 1960; A. Wrzyszczyk, *Die deutsche »Wirtschafts-« Rechtsetzung im Generalgouvernement 1939–1945*, [in:] *Das Europa des »Dritten Reichs». Recht, Wirtschaft, Besatzung*, hg. v. J. Bähr, R. Banken, Frankfurt am Main 2005, s. 59–79; *idem*, *Die Einmischung der deutschen Justizverwaltung in die Wirtschaft des polnischen Generalgouvernements (1939–1945)*, [in:] *Europäische Volkswirtschaften unter deutscher Hegemonie 1938–1945*, hg. v. Ch. Buchheim, M. Boldorf, München 2012, s. 173–184.

³ <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/g/76-gliwice/99-historia-spolecznosci/137296-historia-spolecznosci> (dostęp: 2.02.2022).

praktyce prześladowań i przygotowaniu Holokaustu odegrała NSDAP oraz postawa miejscowej ludności⁴.

Przemiany wiązały się z intensyfikacją wysiłku wojennego Niemiec oraz natężeniem polityki rasowej, różnicowanej w stosunku do Żydów, Polaków, Ślązaków, jak i Górnos Ślązaków⁵. Rozróżnienie między Ślązakami a Górnos Ślązakami było stosowane przez władze niemieckie⁶. Przebadane archiwalia natury gospodarczej nie dokumentują jednak utożsamiania się osób narodowości niemieckiej zamieszkujących Górny Śląsk jako „Ślązaków” czy „Górnos Ślązaków”, na przykład przy ubieganiu się o zgodę na rozpoczęcie działalności gospodarczej, czy przejęcia mienia żydowskiego lub polskiego. Władze niemieckie natomiast analizowały sytuację Ślązaków w kontekście prowadzenia polityki gospodarczej lub stosunków pracy⁷.

Polityka rasowa była korygowana przez politykę ekonomiczną i militarną, np. gdy chodziło o pozyskanie rekruta do armii niemieckiej⁸. O znaczeniu określonych

⁴ M. Węcki, „*Juden sind hier unerwünscht*”. *Materiały do dziejów zabrzańskich Żydów w aktach zespołu: Kierownictwo Powiatowe NSDAP w Zabrze*, „Szkice Archiwalno-Historyczne” 2008, nr 4, s. 208.

⁵ L. Cirko, *Profil leksykalny rodziny wyrazowej „Schlesien” (na przykładzie współczesnych tekstów prasowych języka niemieckiego)*, [w:] *Silesia Philologica I Kongres Germanistyki Wrocławskiej*, red. M. Hałub, Wrocław 2002, s. 41; K. Fiedor, *Bund Deutscher Osten w systemie antypolskiej propagandy*, Warszawa 1977, s. 329; A. Filipkowska, *Śląsk jako pogranicze kulturowe – wpływ gwary na nauczanie i uczenie się języka niemieckiego*, rozprawa doktorska, Katowice 2014, s. 5 i nast.; W. Jastrzębski, *Okupacyjne losy ziem polskich wcielonych do III Rzeszy (1939–1945)*, Bydgoszcz 2017, s. 149; G. Łopuszanska-Kryszczuk, *Świadomość językowa i kompetencja komunikacyjna Niemców na Dolnym Śląsku*, Lublin 1999, s. 68; J. Mądry, *Prasa przesiedleńcza i ziomkowska w latach 1945–1970*, Katowice 1971, s. 99; M. Siuciak, *Historyczne podstawy świadomości narodowej Ślązaków*, „Białostockie Archiwum Językowe” 2011, nr 11, s. 223–234.

⁶ R. Kaczmarek, *Górny Śląsk podczas II wojny światowej. Między utopią niemieckiej wspólnoty narodowej a rzeczywistością okupacji na terenach wcielonych do Trzeciej Rzeszy*, Katowice 2006, s. 164–167; M. Sikora, *Niszczyć, by tworzyć. Germanizacja Żywiecczyzny przez narodowosocjalistyczne Niemcy 1939–1944/45*, Katowice 2010, s. 64.

⁷ Zob. okólniki w sprawach gospodarczych w: Archiwum Państwowe w Katowicach (dalej: APK), Grupa Okręgowa Górnictwo Węgla Kamiennego na Górnym Śląsku Grupy Gospodarczej Górnictwo w Gliwicach, sygn. 11 i 13.

⁸ R. Kempa, recenzja: R. Kaczmarek, *Polacy w Wehrmachcie*, Kraków 2010, ss. 446, „Białostockie Teki Historyczne” 2010, t. 8, s. 277; B. Rudawski, *Grabież mienia w Kraju Warty 1939–1945. Działalność Urzędu Powierniczego w Poznaniu*, Poznań 2018, s. 35.

instytucji gospodarczych w większej mierze decydowały zaś faktycznie przyznane im kompetencje niż formalne umiejscowienie w strukturze administracji III Rzeszy.

W trakcie badań zastosowałem metodę analizy źródeł pierwotnych – przede wszystkim akt archiwalnych z zasobu Archiwum Państwowego w Katowicach, wraz z oddziałami w Cieszynie, Bielsku-Białej oraz Pszczynie. Przeprowadzona kwerenda była szersza i odnosiła się także do zasobów oddziałów w Gliwicach i Raciborzu oraz Archiwum Państwowego w Opolu. Poza źródłami archiwalnymi wykorzystałem źródła drukowane i normatywne. Analiza źródeł wtórnych dotyczyła literatury przedmiotu, szczególnie dziejów Górnego Śląska w czasie II wojny światowej. Dążyłem więc do poszerzenia wniosków zaprezentowanych w dotychczasowych opracowaniach⁹.

Problemy badawcze wynikały z trudności w odnalezieniu w literaturze konkretnych danych statystycznych, nierównomiernego stanu zachowania akt w poszczególnych zespołach oraz konieczności konfrontowania sprzecznych informacji na temat poszczególnych instytucji. Szczególnie rozbudowana struktura Okręgowej Izby Gospodarczej Górnego Śląska (*Gauwirtschaftskammer Oberschlesien*) nie ma odzwierciedlenia w ocalałym zasobie archiwalnym¹⁰. Dla przykładu w zespole Okręgowej Izby Gospodarczej Górnego Śląska Oddział w Bielsku zachowała się tylko jedna teczka dotycząca dworca kolejowego w Bielsku. Z akt *Industrie- und Handelskammer für die Provinz Oberschlesien in Oppeln* zachowała się jedna jednostka, z ubocznej tematyki, z lat trzydziestych¹¹. Zespół Rejencji Katowickiej został w dużej mierze wybrakowany.

Wybór instytucji podanych w artykule wynikał zatem z przesłanek źródłowych i merytorycznych. Pomiąłem na przykład Krajowe Towarzystwo Planowania Gospodarczego dla Górnego Śląska/Urząd do spraw Planowania Przestrzenno-Budowlanego dla Górnego Śląska (*Landesplanungsgemeinschaft Oberschlesien*),

⁹ Zob. szczególnie: A. Sulik, *Przemysł ciężki rejencji katowickiej w gospodarce Trzeciej Rzeszy (1939–1945)*, Katowice 1984, s. 58–65.

¹⁰ Zob. D. Kahn, *Die Steuerung der Wirtschaft durch Recht im nationalsozialistischen Deutschland. Das Beispiel der Reichsgruppe Industrie*, Frankfurt am Main 2006. Por. APK, Krajowy Urząd do Spraw Gospodarki w Katowicach, sygn. 65 i 66.

¹¹ Archiwum Państwowe w Opolu, Izba Przemysłowo-Handlowa dla Prowincji Górnos Śląskiej z siedzibą w Opolu, sygn. 1.

jako sytuujące się w sferze planowania przestrzennego¹². Nie zająłem się też *Institut für Oberschlesische Landesforschung / Zentralinstitut für Oberschlesische Landesforschung*, który był placówką prowadzącą badania regionalne¹³. O części instytucji, jak Górnośląskiej Izbie Pracy, jedynie wzmiankowałem.

2. Kwestie terminologiczne

Początkowo zamierzałem przemiany organizacyjne określić mianem „aryzacji” w sensie szerokim. Jednakże „aryzację” odnosi się przede wszystkim do ekspropriacji mienia żydowskiego, tj. rozciągnięcia kontroli nad mieniem uznanym za żydowskie, przejęcia go, wywłaszczenia pierwotnych właścicieli i posiadaczy oraz przekazanie osobom i podmiotom uznanym za „aryjskie”¹⁴. Na ziemiach wcielonych, przeciwnie niż w Generalnym Gubernatorstwie, nie praktykowano powierzania funkcji powierników osobom narodowości polskiej¹⁵. Stąd też akcję wywłaszczenia zarówno Polaków, jak i Żydów adekwatniej jest określać mianem „zniemczania” (*Eindeutschung*), czyli germanizacji. Było to bowiem usuwanie z danego terytorium Polaków i Żydów, zasiedlanie go Niemcami i likwidacja „nieniemieckiego” stanu posiadania¹⁶.

¹² K. Grube, *Das Ruhrgebiet des Ostens' – die NS-Raumplanung für Oberschlesien, der Oder-Donau-Kanal und die pommerschen Wirtschaftsinteressen*, „Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte” 2014, Bd. 101, H. 4, s. 416–418; M. Sikora, *Der Gau Oberschlesien in der Raumplanung der NS-Verwaltung 1939–1944*, [in:] *Industrialisierung und Nationalisierung. Fallstudien zur Geschichte des ober-schlesischen Industriereviere im 19. und 20. Jahrhundert*, hg. v. L. Budraß, B. Kalinowska-Wójcik, A. Michalczyk, Essen 2013, s. 249–284; *Urząd do Spraw Planowania Przestrzenno-Budowlanego dla Górnego Śląska Oddział Okręgowy w Katowicach. Wstęp do inwentarza*, oprac. J. Osojca, Katowice 1956, w zbiorach Archiwum Państwowego w Katowicach.

¹³ R. Kaczmarek, *Górny Śląsk...*, s. 345–347.

¹⁴ K. Jonca, *Meandry polityki „aryzacji” mienia niemieckich Żydów w Trzeciej Rzeszy*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 2005, t. 28, s. 325–344; F. Połomski, *Prawo własności a tzw. „rozwiązanie kwestii żydowskiej” w Niemczech hitlerowskich*, Wrocław 1991, s. 119–176; idem, *Ustawodawstwo rasistowskie III Rzeszy i jego stosowanie na Górnym Śląsku*, Katowice 1970, s. 218–234; B. Rudawski, *Mienie i rasa. Wybrane aspekty „aryzacji” majątku żydowskiego w Trzeciej Rzeszy i w Kraju Warty*, „Meritum” 2016, t. 8, s. 312.

¹⁵ *Spis zakładów działalności gospodarczej w b. Generalnym Gubernatorstwie 1941 r.*, Warszawa 1969, s. 96–97.

¹⁶ B. Rudawski, *Rola poznańskiej ekspozytury Głównego Urzędu Powierniczego Wschód w grabieży polskiego mienia dokonanej w Kraju Warty w latach 1939–1944*, rozprawa doktorska, Poznań 2016, s. 19.

Germanizacja łączy dwa zjawiska: „odżydzenie” (*Entjudung*) i „odpolszczenie” (*Entpolonisierung*). Zawiera w sobie nie tylko niszczenie mienia (*Zerstörung*), faktyczny rabunek (*Ausräubung*) i formalną konfiskatę, ale też zacieranie śladów kulturowych (*Auslöschung*)¹⁷.

O germanizacji można też mówić w sensie wąskim, tzn. wymiany osobowej. Niemcy w miejsce osób zwolnionych z pracy, pozbawionych prawa do prowadzenia działalności gospodarczej, wykonywania funkcji publicznych itd. wprowadzali osoby akceptowalnej przez siebie narodowości¹⁸. Realizowane przez Niemców „odżydzenie” i „odpolszczenie” nie musiało wiązać się z zatrudnieniem osób narodowości niemieckiej lub niemieckiego pochodzenia, gdyż w powiatach graniczących z Generalnym Gubernatorstwem Niemcy powierzali stanowiska urzędnicze Ukraińcom. Z tych samych pobudek politycznych uprzywilejowano w stosunku do Polaków ludność czeską¹⁹. Gospodarcze instytucje publiczne Górnego Śląska, takie jak Okręgowa Izba Gospodarcza, dążyły zaś do zatrudniania osób pochodzących ze „starej Rzeszy”²⁰.

Do publicznych instytucji gospodarczych III Rzeszy nie w pełni pasuje terminologia stosowana w naukach administracyjnych, tzn. administracji specjalnej zespolonej i niezespolonej, organów regulacyjnych, korporacji prawa publicznego, samorządu gospodarczego²¹, jak też „regulowanej samo-regulacji” – nawiązując do koncepcji

¹⁷ M. Brosztat, *Nationalsozialistische Polenpolitik: 1939–1945*, Stuttgart 1961, s. 48; J. Myszor, *Stosunki Kościół-państwo okupacyjne w diecezji katowickiej 1939–1945*, Katowice 2010, s. 227–246.

¹⁸ A. Gójski, *Etapy i cele niemieckiej polityki bankowej w GG. Plany niemieckie wobec Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1945*, „Bank i Kredyt” 2004, nr 8, s. 69; idem, *Urząd Nadzoru Bankowego dla Generalnego Gubernatorstwa*, Warszawa 2021, s. 52; L. Górnicki, *Z problematyki podmiotów prawa cywilnego i praw podmiotowych prywatnych obywateli polskich w Generalnym Gubernatorstwie*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2020, t. 42, nr 4, s. 104.

¹⁹ M. Węcki, *Fritz Bracht (1889–1945). Nazistowski zarządca Górnego Śląska w latach II wojny światowej*, Katowice 2014, s. 327.

²⁰ APK, Okręgowa Izba Gospodarcza Górnego Śląska w Katowicach, seria nr 6 – akta osobowe „O”.

²¹ Por. np. K. Bandarzewski, *Samorząd gospodarczy w prawie polskim: studium prawne*, Kraków 2014; R. Kmiecik, *Samorząd gospodarczy w Polsce. Rozważania na temat modelu ustrojowego*, Poznań 2004; P. Marciniak, *Sektorowy model samorządu gospodarczego. Założenia i perspektywa wprowadzenia w Polsce*, rozprawa doktorska, Warszawa 2022, s. 230–263; *Spór o samorząd gospodarczy w Polsce*, red. S. Wykrętowicz, Poznań 2005.

Petera Collina²². Patrząc na ustrój totalitarny i monizm administracji trudno również byłoby mówić o konstrukcji samorządu nieterytorialnego²³.

Bazując zatem na źródłach archiwalnych, pod pojęciem publicznych instytucji gospodarczych rozumiem takie podmioty administrujące, które nie miały statusu czysto prywatno-prawnego, wykonywały zadania z zakresu administracji publicznej, a przybierały różne formy prawne, typowe dla: administracji specjalnej zespolonej i niezespolonej, agencji rządowych²⁴, samorządu gospodarczego, spółek prawa handlowego (szczególnie spółki z o.o.) i spółek Skarbu Państwa. Nie zawsze przy tym musiały być wyposażone we władztwo administracyjne. Istotny był przeważający cel działalności, tj. realizacja wojennej polityki gospodarczej III Rzeszy²⁵.

Terytorialnie starałem się swoje rozważania ograniczyć do rejencji katowickiej lub szerzej: Górnego Śląska, mimo że część instytucji gospodarczych swoim zakresem działania obejmowało prowincję Górny Śląsk. Istotne było dla mnie kryterium siedziby danej instytucji na terenie rejencji katowickiej, a przede wszystkim na ziemiach wcielonych do Rzeszy. Precyzyjniej jest używać pojęcia „rejencja katowicka” niż Górny Śląsk, Śląsk Cieszyński lub Zagłębie Śląsko-Dąbrowskie.

²² P. Collin, *Historische Partizipationsstaatlichkeit*, „Rechtsgeschichte – Legal History” 2012, Rg. 20, s. 437–439; idem, *Justice without the State within the State: Judicial Self-Regulation in the Past and Present*, Frankfurt am Main 2016; idem, *Konzeptionen, Spielarten und Wechselbeziehungen administrativer und justizsteller Autonomie in Deutschland im späten 19. und frühen 20. Jahrhundert*, „Quaderni Fiorentini per la storia del pensiero giuridico moderno” 2014, Vol. 43, s. 165–228; idem, *Privat-staatliche Regelungsstrukturen im frühen Industrie- und Sozialstaat*. Berlin–Boston 2016; id., *Regulierte Selbstregulierung in rechtshistorischer Perspektive: Studien und Materialien*, „MPI for European Legal History Research Paper Series” 2018, Vol. 5, s. 768; idem, S. Rudischhauser, *Regulierte Selbstregulierung. Historische Analysen hybrider Regelungsstrukturen. Einleitung*, „Trivium” 2016, Vol. 21, <https://journals.openedition.org/trivium/5245>; *Regulierte Selbstregulierung in der westlichen Welt des späten 19. und frühen 20. Jahrhunderts*, hg. v. P. Collin, G. Bender, M. Seckelmann, M. Stolleis, Frankfurt am Main 2014.

²³ M. Kasiński, *Etapy rozwoju idei samorządności w naukach prawnych*, [w:] *System prawa samorządu terytorialnego*, t. 1: *Podstawowe pojęcia i podstawy prawne funkcjonowania*, red. I. Lipowicz, Warszawa 2022, s. 72; id., *Monizm i pluralizm władzy lokalnej. Studium prawno-polityczne*, Łódź 2009; *Prawo administracyjne: pojęcia, instytucje, zasady w teorii i orzecznictwie*, red. M. Stahl, Warszawa 2021, s. 222.

²⁴ Por. P. Bieś-Srokosz, *Agencje rządowe jako szczególne podmioty administracji rządowej*, Warszawa 2020.

²⁵ Por. P. Niemczuk, „Roczniki Nauk Prawnych” 2021, nr 3, s. 187–190, [z:] P. Bieś-Srokosz, *Agencje rządowe jako szczególne podmioty administracji publicznej*, Warszawa 2020.

3. Kierunki przemian organizacyjnych

W realiach wojny tworzono nowe instytucje, nadawano nowe zadania istniejącym instytucjom oraz zmieniano charakter instytucji istniejących. Gospodarcze przekształcenia organizacyjne intensyfikowały się w czasie i były skorelowane z posunięciami natury ustrojowo-administracyjnej, a zwłaszcza: utworzeniem w październiku 1939 r. Głównego Urzędu Powierniczego Wschód (*Haupttreuhandstelle Ost*), w listopadzie 1939 r. rejencji katowickiej (*Regierungsbezirk Kattowitz*)²⁶, w styczniu 1941 r. – prowincji Górny Śląsk (*Provinz Oberschlesien*), w maju 1942 r. – Okręgowej Izby Gospodarczej Górnego Śląska, a w roku 1943 rozbudowy „superministerstwa” Alberta Speera²⁷. Nie można przy tym zapominać o skutkach polityki społecznej i rasowej. W marcu 1941 r. rozciągnięto na Górny Śląsk obowiązywanie przepisów o niemieckiej liście narodowościowej (*volksliście*)²⁸. Wpisano na nią – jak się szacuje – 1 mln 450 tys. osób²⁹.

Haupttreuhandstelle Ost pełnił istotną rolę w procedurze rozdysponowywania mienia polskiego i żydowskiego na rzecz niemieckich publicznych instytucji gospodarczych³⁰.

²⁶ I. Sroka, *Policja hitlerowska w rejencji katowickiej w latach 1939–1945*, Opole 1997, s. 65–70.

²⁷ *Erste Verordnung zur Durchführung der Verordnung über die Vereinfachung und Vereinheitlichung der Organisation der gewerblichen Wirtschaft (Gauwirtschaftskammerverordnung)*. Vom 20. April 1942, „Reichsgesetzblatt” 1942 I, s. 189; *Dritte Verordnung zur Durchführung der Verordnung über die Vereinfachung und Vereinheitlichung der Organisation der gewerblichen Wirtschaft (Gauwirtschaftskammerverordnung, GWKAV)*. Vom 30. Mai 1942, „Reichsgesetzblatt” 1942 I, s. 371; *Fünfte Verordnung zur Durchführung der Verordnung über die Vereinfachung und Vereinheitlichung der Organisation der gewerblichen Wirtschaft (Gauwirtschaftskammerverordnung-Beitragsverordnung)*. Vom 21. Oktober 1942, „Reichsgesetzblatt” 1942 I, s. 629.

²⁸ *Verordnung über die Deutsche Volksliste und die deutsche Staatsangehörigkeit in den eingegliederten Ostgebieten vom 4. März 1941*, „Reichsgesetzblatt” 1941 I, s. 118; Z. Boda-Krężel, *Problem niemieckiej listy narodowościowej na Górnym Śląsku w latach 1941–1950*, rozprawa doktorska, Katowice 1970, s. 19–31; R. Kaczmarek, *Polacy w Wehrmachcie*, Kraków 2010, s. 50–77; id., *Górny Śląsk...*, s. 163–200; M. Węcki, *Fritz Bracht...*, s. 306.

²⁹ R. Kaczmarek, *Polacy w Wehrmachcie*, Kraków 2010, s. 412. Zob. też: Cz. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1, Warszawa 1970, s. 424–440.

³⁰ R. Kaczmarek, *Pod rządami gauleiterów. Elity i instancje władzy w rejencji katowickiej w latach 1939–1945*, Katowice 1998, s. 149–155; M. Sikora, *Zasady i praktyka przejęcia majątku polskiego przez III Rzeszę, ze szczególnym uwzględnieniem sektora rolnego oraz mieszkaniowego, na przykładzie prowincji śląskiej (górnosląskiej) w latach 1939–1944*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2008, nr 2, s. 43–82.

Ważną rolę w „aryzacji” gospodarki Górnego Śląska odegrały również organy administracji terenowej, komórki NSDAP, instytucje kredytowe³¹, hurtownie handlowe, koncerny przemysłowe, oraz przedsiębiorstwa przynależne do aparatu SS³².

Dopiero jednak utworzenie Prowincji Górny Śląsk, nominacja w styczniu 1941 r. Fritza Brachta na gauleitera i nadprezydenta³³, upowszechnienie zasady łączenia stanowisk partyjnych i administracyjnych, i to jednocześnie na różnych szczeblach, wyodrębnienie w strukturze organów podległych nadprezydentowi prowincji – odrębnego od Wydziału Gospodarczego Nadprezydium (*Wirtschaftsabteilung beim Oberpräsidium*) – Urzędu Gospodarczego/Krajowego Urzędu do spraw Gospodarki (*Landeswirtschaftsamt Kattowitz*), powołanie sztabu gospodarczego (*Führungsstab-Wirtschaft / Wirtschaftsführungsstab*), pozwoliło na koncentrację procesu decyzyjnego w sprawach gospodarczych³⁴.

Destrukcyjny wpływ na życie gospodarcze rejencji katowickiej miały mordy, wysiedlenia, przesiedlenia i wywózki ludności do obozów³⁵. Teren rejencji zamieszkiwało od 100 do 120 tysięcy osób narodowości żydowskiej³⁶. Pierwsze transporty wywożące osoby narodowości żydowskiej z Górnego Śląska do Generalnego Gubernatorstwa wyruszyły 20 i w nocy z 27 na 28 października 1939 roku³⁷. Wiosną 1940 r., wskutek protestów Hansa Franka, zarzucono plan masowych przesiedleń Żydów z terenów włączonych do Rzeszy i Niemcy zdecydowali się przeprowadzić przesiedlenia wewnątrz ówczesnej prowincji śląskiej, a zwłaszcza tych ziem,

³¹ I. Loose, *Kredite für NS-Verbrechen. Die deutschen Kreditinstitute in Polen und die Ausraubung der polnischen und jüdischen Bevölkerung 1939–1945*, München 2007, s. 277–282.

³² R. Kaczmarek, *Pod rządami gauleiterów...*, s. 156–157; Cz. Łuczak, *Polityka ekonomiczna Trzeciej Rzeszy w latach drugiej wojny światowej*, Poznań 1982, s. 250–266.

³³ M. Węcki, *Fritz Bracht...*, s. 176.

³⁴ APK, Krajowy Urząd do Spraw Gospodarki w Katowicach, sygn. 5. Zob. też: APK, Naczelne Prezydium w Katowicach, sygn. 380; J. Deresiewicz, *Okupacja niemiecka na ziemiach polskich włączonych do Rzeszy (1939–1945). Studium historyczno-gospodarcze*, Poznań 1950, s. XXI–XXIII.

³⁵ R. Kaczmarek, *Górny Śląsk...*, s. 81; E. Serwański, *Hitlerowska polityka narodowościowa na Górnym Śląsku (1939–1945)*, Warszawa 1963, s. 33–42; M. Sikora, *Niszczyć by tworzyć...*, s. 89 i 494; M. Węcki, *Fritz Bracht...*, s. 329–340; <https://kc-cieszyn.pl/niemieckie-zbrodnie-na-slasku-cieszynskim-1939-1945> (dostęp: 2.02.2022).

³⁶ M. Węcki, *Fritz Bracht...*, s. 358.

³⁷ R. Kaczmarek, *Górny Śląsk...*, s. 434. Zob. też s. 215–235.

które przed wojną należały do województwa śląskiego. Stopniowo przesiedlano Żydów, szczególnie w rejon Zagłębia Śląsko-Dąbrowskiego i Jaworznicko-Chrzanowskiego tak, by znajdowali się bliżej granicy z Generalnym Gubernatorstwem. Większość katowickich Żydów została zmuszona do opuszczenia miasta w ciągu pierwszych trzech miesięcy³⁸. Do końca roku 1942 Niemcy skoncentrowali pozostałą jeszcze przy życiu ludność żydowską w gettach, przede wszystkim w Będzinie, Chrzanowie, Dąbrowie Górniczej i Sosnowcu. Niemcy zlikwidowali większość skupisk żydowskich w prowincji górnośląskiej wiosną i latem 1943 roku³⁹. Getta zlikwidowano w sierpniu 1943 r., wywożąc mieszkańców do obozów zagłady⁴⁰.

Wysiedlenia ludności polskiej ograniczano z pobudek ekonomicznych – jak argumentowała Maria Wanda Wanatowicz – do obszarów przyłączonych do Śląska. Do końca 1942 r. „wysiedlono, głównie z powiatu żywieckiego, około 80 tysięcy osób”⁴¹. Zdaniem Włodzimierza Jastrzębskiego od grudnia 1939 r. do 15 marca 1941 r. z Górnego Śląska deportowano 22 148 osób⁴². Do rejencji katowickiej skierowano 24,5 tys. osób z Galicji Wschodniej, Bukowiny i Dobrudży⁴³. Cytowany autor podał także dane uwzględniające wysiedlenia wewnętrzne w ramach Rzeszy i „do końca 1942 r. na terenie wcielonego obszaru Górnego Śląska wysiedlono ogółem 81 tys. osób, z czego tylko – jak już wcześniej napisano – 22 tys. wywieziono do GG (była to polska ludność wiejska z Żywiecczyny), a 5 tys. skierowano do pracy w głąb Rzeszy. Pozostali znaleźli się w obozach pracy bądź też zostali zatrudnieni przymusowo w miejscowych zakładach przemysłowych i gospodarstwach rolnych”⁴⁴. W innym miejscu zaznaczył, że w latach 1940–1943 z powiatu żywieckiego władze niemieckie wysiedliły przeszło 40 tysięcy osób⁴⁵.

³⁸ M. Węcki, *Fritz Bracht...*, s. 359.

³⁹ Ibidem, s. 382.

⁴⁰ <http://www.holocaustresearchproject.org/nazioccupation/sosbend.html> (dostęp: 2.02.2022); <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/k/398-katowice/99-historia-spoleczności/137450-historia-spoleczności> (dostęp: 2.02.2022); <https://wisla.naszemiasto.pl/rozmowa-z-dr-aleksandra-namyslo-historykiem-z-oddzialu/ar/c1-6456481> (dostęp: 2.02.2022).

⁴¹ M.W. Wanatowicz, *Historia społeczno-polityczna Górnego Śląska i Śląska Cieszyńskiego w latach 1918–1945*, Katowice 1994, s. 181.

⁴² W. Jastrzębski, *Okupacyjne losy...*, s. 123.

⁴³ Ibidem, s. 114.

⁴⁴ Ibidem, s. 130.

⁴⁵ Ibidem, s. 162.

Powiat żywiecki stał się eksperymentalnym polem zniszczenia polskości.

Przeprowadzono tam akcję masowych wysiedleń pod nazwą *Aktion Saybusch*.

Mirosław Sikora ostrożnie oszacował, że w tym powiecie, „w okresie okupacji ze swoich gospodarstw rolnych, domów mieszkalnych, a także zakładów przemysłowych, rzemieślniczych, handlowych i usługowych wypędzonych (wysiedlonych) zostało około 40–50 tys. ludzi”⁴⁶.

Zestawienie Andrzeja Szefera, dotyczące obszaru rejencji, uwzględniające stan na koniec grudnia 1942 r., jest następujące: 22 148 osoby wysiedlone do Generalnego Gubernatorstwa, 45 075 przesiedlone w obrębie rejencji katowickiej, 5 100 wywiezione na roboty przymusowe w głąb Niemiec i 9 016 umieszczone w „Polenlagrach”⁴⁷.

Według niego „do października 1943 r. osiedlono w prowincji górnośląskiej około 38 tys. Niemców”⁴⁸. Doprecyzował, że przesiedleńcy pochodzili z Wołynia (*Wolhynien-Deutsche*), Galicji (*Galizien-Deutsche*), Białostoczczyzny i regionu Narwi (*Bialystok-Deutsche, Narew-Deutsche*), północnej Bukowiny i Besarabii, południowej Bukowiny i Dobrudży, oraz Alzacji, których skierowano na Śląsk Cieszyński⁴⁹. Węcki – sięgając do obliczeń Szefera – przyjął tak jak Jastrzębski, że w latach 1939–1945 z Górnego Śląska wypędzono 81 tysięcy osób⁵⁰. Ludność Górnego Śląska podlegała też wywózkom na roboty przymusowe w głąb Rzeszy i przymusowemu poborowi do Wehrmachtu⁵¹. Nawet biorąc pod uwagę możliwe rozbieżności w danych, pokazują one skalę dokonanych w rejencji katowickiej zmian społecznych, zerwania więzi i niszczenia tym lokalnych rynków gospodarczych.

Pierwsze silne ograniczenia dla polskiego i żydowskiego życia gospodarczego zostały wprowadzone we wrześniu 1939 r. przez pełnomocnika/zastępcę szefa zarządu cywilnego. Był nim Otto Fitzner – członek zarządu koncernu „Bergwerksgesellschaft

⁴⁶ M. Sikora, *Niszczyć, by tworzyć...*, s. 433.

⁴⁷ A. Szefer, *Hitlerowskie próby zasiedlania ziemi śląsko-dąbrowskiej w latach II wojny światowej (1939–1945)*, Katowice 1984, s. 139. Zob. też wcześniejszą wersję tej pracy: A. Szefer, *Przesiedleńcy niemieccy na Górnym Śląsku w latach 1939–1945*, Katowice 1974, s. 84.

⁴⁸ Ibidem, s. 182.

⁴⁹ A. Szefer, *Hitlerowskie próby zasiedlania...*, s. 84–92. Zob. też: J. Sobczak, *Hitlerowskie przesiedlenia ludności niemieckiej w dobie II wojny światowej*, Poznań 1966, s. 165 i nast.

⁵⁰ M. Węcki, *Fritz Bracht...*, s. 293. Zob. też: R. Kaczmarek, *Górny Śląsk...*, s. 200–206.

⁵¹ H.-Ch. Seidel, *Ausländerbeschäftigung und Zwangsarbeit im Ruhrbergbau während des Zweiten Weltkrieges*, „Westfälische Zeitschrift“ 2000, H. 153, s. 85–120.

Georg von Giesches Erben”, prezes Śląskiej Izby Gospodarczej (*Wirtschaftskammer Schlesien*) i jednocześnie prezes Izby Przemysłowo-Handlowej we Wrocławiu, a kolejno szef sztabu gospodarczego przy szefie zarządu cywilnego (*Gauwirtschaftsberater*) i pierwszy kierownik katowickiego urzędu powierniczego⁵². Nakazał on konfiskatę polskich i żydowskich zakładów handlowych i rzemieślniczych, ograniczył prawo Żydów do samodzielnego prowadzenia działalności gospodarczej, zakazał działalności organizacji społecznych⁵³.

Znaczną rolę dla budowy aparatu administracyjnego odegrał nadprezydent i gauleiter Josef Wagner, a aparatu partyjnego jego zastępca i następca – Bracht, który w styczniu 1941 r. został gauleiterem i nadprezydentem Prowincji Górny Śląsk⁵⁴. W okręgowym kierownictwie partii (*Gauleitung*) powołano stanowisko doradcy gospodarczego NSDAP (*Gauwirtschaftsberater der NSDAP*), które łączono z funkcją kierownika wspomnianego wyżej sztabu gospodarczego⁵⁵.

W procesie „aryzacji” gospodarki brały udział również lokalne placówki NSDAP: kierownictwa powiatowe partii (*Kreisleitungen*) oraz działający w nich powiatowi doradcy gospodarczy (*Kreiswirtschaftsberater*). Wydawali oni opinie w sprawie ustalenia własności zakładów rzemieślniczych i placówek handlowych, o osobach ubiegających się o zezwolenie na rozpoczęcie działalności gospodarczej, otrzymanie koncesji lub kredytu oraz – co istotne – przejęcia mienia skonfiskowanego Polakom i Żydom. Opinia kierowników powiatowych NSDAP oraz powiatowych doradców gospodarczych miała znaczenie w przypadku odebrania danej osobie zezwolenia

⁵² W literaturze niekiedy mylnie jest nazywany „prezesem Śląskiej Izby Handlowej”, ponieważ nie odróżnia się izb przemysłowo-handlowych w Opolu i Wrocławiu od Śląskiej Izby Gospodarczej. Izby gospodarcze (*Wirtschaftskammern*) były „organizacyjną nadbudową” nad grupami gospodarczymi Izby Gospodarczej Rzeszy (zwłaszcza agendami *Reichsgruppe Industrie*), izbami przemysłowo-handlowymi oraz izbami rzemieślniczymi aż do wprowadzenia okręgowych izb gospodarczych (*Gauwirtschaftskammern*).

⁵³ R. Kaczmarek, *Pod rządami gauleiterów...*, s. 50; A. Konieczny, *Pod rządami wojennego prawa karnego Trzeciej Rzeszy. Górny Śląsk 1939–1945*, Warszawa 1972, s. 93–98; B. Warzecha, *Początki funkcjonowania Urzędu Propagandy NSDAP na Górnym Śląsku (wrzesień–grudzień 1939 roku)*, „Szkice Archiwalno-Historyczne” 2009, nr 5, s. 47–48.

⁵⁴ Zob. rozdział 2. i 3. w: R. Kaczmarek, *Pod rządami gauleiterów...*, s. 28 i 82.

⁵⁵ T. Kruszewski, *Partia Narodowosocjalistyczna...*, s. 327–332; M. Sikora, *Kuźnia broni III Rzeszy. Niemiecki przemysł zbrojeniowy na Górnym Śląsku podczas II wojny światowej*, Katowice–Kraków 2007, s. 65–66; M. Węcki, *Fritz Bracht...*, s. 262–263.

na dalsze prowadzenie działalności gospodarczej⁵⁶. Zbiórkę złomu i kwestie propagandowe pozostawiano regionalnym i lokalnym strukturom NS-Hago (*Nationalsozialistische Handwerks-, Handels- und Gewerbeorganisation*)⁵⁷.

Jak stwierdził Sikora, „znaczenie doradcy gospodarczego gauleitera, a także powiatowych doradców gospodarczych kreisleiterów NSDAP zwiększyło się wraz z masowym zamykaniem zakładów dostarczających produkty na rynek cywilny. (...) Wówczas to powiatowi doradcy gospodarczy NSDAP występowali niejednokrotnie w obronie lokalnych przedsiębiorców, których zakłady zamierzano zamykać w celu ulokowania w nich produkcji dla Wehrmachtu”⁵⁸.

Problemy w uzgodnieniu działań między NSDAP, nadprezydium prowincji i prezydium rejencji rozwiązano w typowy dla aparatu hitlerowskiego sposób: kumulacją stanowisk administracyjnych w ręku działaczy partyjnych. Jak zauważył Ryszard Kaczmarek, wokół gauleitera Brachta uformowała się grupa kierownicza urzędników nadprezydium pełniących funkcje partyjne i administracyjne. Prezydium i nadprezydium w sprawach dotyczących rejencji działały w dużym stopniu wspólnie, a najważniejsi urzędnicy zajmowali te same stanowiska w obu instytucjach. Zdaniem Alfreda Sulika w 1942 r. zmieniono status prezydenta rejencji, którego „włączono w zakres urzędu nadprezydenta prowincji górnośląskiej. Uprawnienia prezydenta rejencji przejął zastępca nadprezydenta prowincji górnośląskiej, a poszczególne jej wydziały spełniały jednocześnie zadania urzędu prezydenta rejencji”⁵⁹.

Cytowany autor powiązania strukturalne analizował w szerokim zakresie, pisząc, że „wspomniana już zasada jedności administracji państwowej i partyjnej doprowadziła do sprzężenia wydziałów w urzędzie nadprezydenta prowincji górnośląskiej z odpowiednimi komórkami okręgowego kierownictwa NSDAP oraz wydziałami rejencji katowickiej, a za jej pośrednictwem ze starostwami powiatowymi i urzędami gminnymi. Powiązania na płaszczyźnie gospodarczej występowały także z władzami

⁵⁶ APK, Narodowo-Socjalistyczna Niemiecka Partia Robotnicza, Kierownictwo Powiatowe w Chorzowie, sygn. 43, 46 i 151; APK, Narodowo-Socjalistyczna Niemiecka Partia Robotnicza, Kierownictwo Powiatowe w Zabrze, sygn. 203.

⁵⁷ T. Kruszewski, *Partia Narodowosocjalistyczna na Śląsku w latach 1933–1945. Organizacja i działalność*, Wrocław 1995, s. 324–327.

⁵⁸ M. Sikora, *Kuźnia broni...*, s. 66.

⁵⁹ A. Sulik, *Przemysł ciężki...*, s. 49–50.

policyjnymi, SS, Niemieckim Frontem Pracy, kierownictwem samorządu gospodarczego i wspomnianej już inspekcji wojskowej”⁶⁰. Taki zabieg, w sferze administracji, był ponadto uzasadniony brakami kadrowymi. Administracji wszystkich szczebli, od prezydium aż do gmin, wskutek poboru urzędników do Wehrmachtu, groził bowiem paraliż. Na początku 1944 r. w nadprezydium brakowało 72% urzędników i 88% pracowników biurowych⁶¹.

4. Przemiany strukturalne

Publiczne instytucje gospodarcze stanowiły niejednorodny zbiór podmiotów administrujących. W praktyce zarządzania gospodarką większe znaczenie miały posiadane kompetencje niż formalne umiejscowienie danego podmiotu w strukturze aparatu administracyjnego. Można zatem wydzielić pięć, przenikających się ze sobą pionów: gospodarczy – agend Izby Gospodarczej Rzeszy (*Reichswirtschaftskammer*); administracyjny – zespolony z urzędami nadprezydentów prowincji i prezydentów rejencji; wojskowy – będący emanacją *Oberkommando der Wehrmacht* (OKW); zbrojeniowy – instancji powołanego w 1940 r. Ministerstwa Uzbrojenia i Amunicji (*Reichsministerium für Bewaffnung und Munition*) oraz partyjny – NSDAP z odpowiednimi komórkami w okręgowych kierownictwach partii⁶².

Pion partyjny dublował i wchłaniał pion administracyjny, co widać w przypadku funkcjonowania sztabu gospodarczego. W 1939 r. powstał sztab gospodarczy (*Verwaltungsstab für Sonderaufgaben*) przy szefie zarządu cywilnego z doradcą gospodarczym (*Gauwirtschaftsberater*) na czele. Jego członkowie weszli potem do struktur administracyjnych, jak Hans Matuschka – zastępca O. Fitznera, a potem kierownik Urzędu Gospodarczego przy nadprezydium i jednocześnie kierownik katowickiego urzędu powierniczego. Bracht, gdy został gauleiterem, na bazie *Verwaltungsstab* utworzył *Wirtschaftsführungsstab*, na czele którego stanął doradca gospodarczy okręgu (*Gauwirtschaftsberater*), który jednocześnie był doradcą

⁶⁰ Ibidem, s. 59.

⁶¹ R. Kaczmarek, *Pod rządami gauleiterów...*, s. 95–97.

⁶² Por. F. Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego. Rzecz o systemie państwa i prawa Trzeciej Rzeszy*, Wrocław 1985, s. 279–323.

gospodarczym okręgu NSDAP (*Gauwirtschaftsberater der NSDAP*)⁶³. Był to jeden ze sposobów przejmowania przez partię kierowniczej roli w sprawach gospodarczych Górnego Śląska.

Dodatkowo każdy rodzaj sił zbrojnych: lotnictwo (*Luftwaffe*), marynarka wojenna (*Kriegsmarine*), wojska lądowe (*Heer*) posiadał własny urząd uzbrojenia z osobną strukturą terenową i własnym podziałem terytorialnym na potrzeby tworzonej przez siebie administracji specjalnej. Do czasu poszerzenia kompetencji Fritza Todta, a potem Speera ani na szczeblu centralnym, ani terenowym, a tym bardziej między rodzajami sił zbrojnych nie istniała koordynacja produkcji wojskowej, tj. zamówień i produkcji⁶⁴. Chaos pogłębiały wpływy dygnitarzy Rzeszy, a zwłaszcza Hermanna Göringa, oraz wytyczne wydawane w związku z realizacją Planu Czteroletniego (*Vierjahresplan*).

Ewolucja systemu zmierzała w kierunku uproszczenia i centralizacji. Wszystkie piony miały być powiązane z jednym resortem, koncentrującym decyzje w sprawach gospodarki wojennej, a na szczeblu terenowym – zespolone w urzędach nadprezydentów/gauleiterów. Oni bowiem zarządzali okręgami partyjnymi (*Gaue*) oraz jednostkami terenowymi administracji specjalnej, tj. okręgami gospodarczymi – *Wirtschaftsbezirke* oraz – jako komisarze obrony Rzeszy (*Reichsverteidigungskommissare*) okręgami obrony Rzeszy.

Aparat władzy działał więc w różnych zakresach terytorialnych: administracyjnym (*Provinz*), partyjnym (*Gau*), gospodarczym (*Wirtschaftsbezirk*) oraz obrony (*Reichsverteidigungsbezirk*). Nie musiały się one pokrywać terytorialnie. W przypadku Prowincji Górnośląskiej sytuacja była prosta, gdyż okręgi gospodarcze i obrony pokrywały się z okręgiem partyjnym, właściwością miejscową krajowego urzędu gospodarczego i zasięgiem działania sztabu gospodarczego.

⁶³ R. Kaczmarek, *Pod rządami gauleiterów...*, s. 108, 159 i 162–163; A. Sulik, *Przemysł ciężki...*, s. 30 i 60. Łączenie stanowisk i funkcji, oraz używanie tożsamego nazewnictwa utrudnia orientację w strukturze instytucji gospodarczych. Można więc w opisach archiwalnych spotkać się z informacją, że sztab gospodarczy został wyodrębniony w ramach Krajowego Urzędu do spraw Gospodarki.

⁶⁴ A. Sikora, *Kuźnia broni...*, s. 22 i 24.

W ramach zaś okręgu gospodarczego (*Wirtschaftsbezirk*) funkcjonowała administracja specjalna zespolona, tj. krajowy urząd gospodarczy (*Landeswirtschaftsamt*), odpowiadająca mu izba gospodarcza (*Wirtschaftskammer*) oraz okręgowy doradca gospodarczy (*Gauwirtschaftsberater*)⁶⁵. Do czasu zaś likwidacji Izby Gosodarczej Górnego Śląska (*Wirtschaftskammer Oberschlesien*) każdy jej prezes był doradcą gospodarczym gauleitera/nadprezydenta⁶⁶. W tym kontekście objawia się dialektyka administracyjna nazizmu: rozdzielne stanowiska doradcy gospodarczego okręgu gospodarczego i doradcy gospodarczego okręgu partyjnego, powierzone tej samej osobie, były jednym i tym samym⁶⁷.

Jednocześnie wdrażano metodę – nazwaną przez Speera – „Selbstverantwortung der Industrie”. Chodziło w uproszczeniu o to, aby przedsiębiorca po otrzymaniu zlecenia sam organizował środki produkcji, występując do władz z zapotrzebowaniami⁶⁸. Wcześniej, bo od 1940 r. kooperujące ze sobą zakłady tworzyły grupy robocze/ wspólnoty pracy (*Arbeitsgemeinschaften*), co zyskało aprobatę Todta⁶⁹.

Na wielu polach koordynowano więc dążenia różnych grup polityczno-społecznych: członków NSDAP, przedstawicieli wojska, działaczy gospodarczych, szczególnie wielkiego przemysłu, których Tadeusz Janicki trafnie określił „oligarchią przemysłową”⁷⁰ oraz intelektualistów zaangażowanych po stronie hitleryzmu. Bez sprawności aparatu biurokratycznego administracji cywilnej i zaangażowania przedsiębiorców machina wojenna III Rzeszy nie funkcjonowałaby tak efektywnie, a jednocześnie nie byłoby środków i możliwości na realizację polityki rasowej, która potrzebowała intelektualnej podbudowy.

⁶⁵ <https://www.rheinische-geschichte.lvr.de/Epochen-und-Themen/Themen/die-organisation-der-kriegswirtschaftlichen-sonderverwaltungen-und-der-reichsverteidigung-im-rheinland-19361939-bis-1945/DE-2086/lido/57d1339870b7d6.64059227#toc-36> (dostęp: 2.02.2022); https://verwaltungshandbuch.bavarikon.de/VWH/X._Staatliche_Sonderverwaltungen_1933_bis_1945#lang-de (dostęp: 2.02.2022).

⁶⁶ K. Sikora, *Kuźnia broni...*, s. 65.

⁶⁷ Por. G. Kratzsch, *Das wirtschaftspolitische Gauamt: der Gauwirtschaftsberater*, [in:] *NS-Gaue: Regionale Mittelinstanzen im zentralistischen „Führerstaat“?*, hg. v. J. John, H. Möller, T. Schaarschmidt, Berlin–Boston 2007, s. 218–233.

⁶⁸ Zob. np. W. Schroeter, *Albert Speer. Aufstieg und Fall eines Mythos*, Paderborn 2018.

⁶⁹ M. Sikora, *Kuźnia broni...*, s. 100.

⁷⁰ T. Janicki, *Niemiecka polityka gospodarcza na ziemiach wcielonych do Rzeszy w latach 1939–1945*, „Przegląd Zachodni” 2009, nr 2, s. 40.

Przemiany organizacyjne, które postępowywały od 1939 roku, dotyczyły w szczególności: likwidacji Izby Przemysłowo-Handlowej w Sosnowcu, zawłaszczenia Izby Przemysłowo-Handlowej w Katowicach, utworzenia Izby Przemysłowo-Handlowej w Cieszynie w miejsce oddziału Izby katowickiej oraz placówek w Bielsku i Sosnowcu, likwidacji Izby Rzemieślniczej w Katowicach, przejęcia jej okręgu i części majątku przez Izbę Rzemieślniczą w Opolu (*Handwerkskammer zu Oppeln*)⁷¹, rozwoju agend grup Rzeszy (*Reichsgruppen*): *Energiewirtschaft, Banken, Handel, Handwerk, Industrie* oraz *Versicherungen*, a zwłaszcza grup okręgowych *Reichsgruppe Industrie*, czego dowodem była aktywność Grupy Okręgowej Górnictwa Węgla Kamiennego na Górnym Śląsku Grupy Gospodarczej Górnictwo w Gliwicach (*Bezirksgruppe Steinkohlenbergbau Oberschlesien der Wirtschaftsgruppe Bergbau*)⁷², objęcia przedsiębiorstw handlowych przymusową przynależnością do Grupy Okręgowej Handlu Detalicznego (*Reichsgruppe Handel – Wirtschaftsgruppe Einzelhandel – Bezirksgruppe Oberschlesien*)⁷³, utworzenia Górnośląskiej Izby Pracy (*Arbeitskammer Oberschlesien*) oraz placówki wyrównawczej dla zamówień publicznych (*Bezirksgleichsstelle für öffentliche Aufträge*), założenia *Institut für Wirtschaftsforschung*, „zniemczenia” cechów rzemieślniczych, zamiany kartelu bielskich przedsiębiorców branży włókienniczej i tekstylnej „Zarząd Tekstylny sp. z o.o.” w niemiecką spółkę „Textilstelle G.m.b.h.”, objęcie obszaru rejencji działalnością *Oberschlesisches Steinkohlen Syndikat G.m.b.h.*

Nad powyższymi instytucjami ustanowiono wspomnianą Izbę Gospodarczą Górnego Śląska (*Wirtschaftskammer Oberschlesien*) o charakterze „organizacyjnej nadbudowy”⁷⁴. W opinii Tomasza Kruszewskiego „izba gospodarcza okręgu była bardzo ważnym narzędziem w nazyfikacji przemysłu”⁷⁵. Izby gospodarcze należy postrzegać w kontekście *Machtergreifung*. Utworzone „ponad” istniejącymi w czasach weimarskich izbami przemysłowo-handlowymi, rzemieślniczymi i pozostałymi organizacjami gospodarczymi, były narzędziem kontroli gospodarki ze strony partii, a zarazem instytucjonalną platformą przyciągania przedsiębiorców do współpracy z nazizmem.

⁷¹ APK, Okręgowa Izba Gospodarcza Górnego Śląska w Katowicach, sygn. 6.

⁷² Zob. też: K. Sikora, *Kuźnia broni...*, s. 64–65.

⁷³ Zob. biuletyn „Oberschlesischer Einzelhandel” w zbiorach Biblioteki Śląskiej w Katowicach, sygn. III 604104; J. Deresiewicz, op. cit., s. 326–327; R. Seyffert, *Wirtschaftslehre des Handels*, Opladen 1972, s. 712–713.

⁷⁴ Cz. Łuczak, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Poznań 1979, s. 63.

⁷⁵ T. Kruszewski, *Partia Narodowosocjalistyczna...*, s. 330.

Ułatwiły zatem opanowanie samorządu gospodarczego, a potem jego likwidację. Narodowy socjalizm przeprowadził aryzację, opanował życie gospodarcze, rozpętał wojnę a gdy stanął przed ryzykiem braku kadr i koniecznością totalnej mobilizacji, zniósł – o czym będzie dalej mowa – izby gospodarcze.

Ważną rolę w postępujących zmianach organizacyjnych odgrywał Günther Falkenhahn – dyrektor generalny spółki „Henckel von Donnersmarck Beuthen Estates Ltd.”, przewodniczący Górnośląskiego Związku Przemysłowców Górniczo-Hutniczych (*Oberschlesischer Berg- und Hüttenmännischer Verein*), kierownik Grupy Okręgowej Górnictwa Węgla Kamiennego, prezes Izby Przemysłowo-Handlowej w Opolu, we wrześniu 1939 r. zastępca Fitznera, a od października 1939 r. – komisaryczny kierownik Izby Przemysłowo-Handlowej w Katowicach⁷⁶.

Uproszczenie mozaiki instytucji gospodarczych nastąpiło wraz z likwidacją Izby Gospodarczej i przekształceniem Izby Przemysłowo-Handlowej w Katowicach w Izbę Okręgową Górnego Śląska (*Gauwirtschaftskammer Oberschlesien*)⁷⁷. Działalność rozpoczęła 1 stycznia 1943 roku. Jej okręg obejmował obszar prowincji Górny Śląsk, a siedzibę miała w Katowicach. Wówczas izby przemysłowo-handlowe Cieszynie i Opolu zlikwidowano i zamieniono w jej oddziały. Wydział Rzemiosła Izby Okręgowej (*Abteilung Handwerk*) przejął zadania zniesionej Izby Rzemieślniczej w Opolu i podlegały mu cechy rzemieślnicze. Izbie podporządkowano agendy terenowe grup Rzeszy. Powiązано z nią organizacyjnie *Institut für Wirtschaftsforschung*. Kartel bielski przekształcono zaś w jedną z jej agend o nazwie: *Bezirksgruppe Ostschlesien der Fachgruppe Tuch und Kleiderindustrie Bielitz*⁷⁸.

Równolegle do struktur gospodarczych grup Rzeszy oraz administracyjnych, podległych nadprezydentowi, funkcjonował aparat wojskowy, w tym inspekcje zbrojeniowe (*Wehrwirtschaftsinspektionen*) i komanda zbrojeniowe (*Rüstungskommandos*), oraz od 1942 r. okręgowe komisje zbrojeniowe (*Rüstungskommissionen*)⁷⁹. Obok nich

⁷⁶ Zob. wstęp do inwentarza zespołu Spuścizna Günthera Falkenhahna, APK, Oddział w Pszczynie.

⁷⁷ APK, Okręgowa Izba Gospodarcza Górnego Śląska w Katowicach, sygn. 2 i 17; M. Węcki, *Fritz Bracht...*, s. 264.

⁷⁸ APK Oddział w Bielsku-Białej, Grupa Okręgowa Wschodniego Śląska Przemysłu Włókienniczego i Tekstylnego w Bielsku, sygn. 7.

⁷⁹ Por. R. Kaczmarek, *Organizacja Todt w Rzeszy Niemieckiej i na Śląsku w latach 1933–1945*, „Szkice Archiwalno-Historyczne” 2009, nr 5, s. 25–38; id., *Pod rządami gauleiterów...*, s. 160–161.

działały na szczeblu centralnym instancje Ministerstwa Uzbrojenia i Amunicji: komisje (*Ausschüsse*), koła (*Ringe*) i związki (*Vereinigungen*)⁸⁰. Dane przedsiębiorstwo należało więc do określonej agendy grup gospodarczych oraz instancji „zbrojeniowej”, otrzymując zarazem zlecenia od wojska, a jednocześnie podlegało kontroli ze strony administracji państwowej i wpływowi politycznemu NSDAP, jak i aparatu bezpieczeństwa (SS, Gestapo itd.).

Rejencja katowicka przynależała do ósmego okręgu wojskowego z siedzibą we Wrocławiu (*Wehrkreis VIII Breslau*). Okręg wojskowy dzielił się na *Wehrersatzbezirke* i w okręgu ósmym wydzielono trzy okręgi z siedzibami we Wrocławiu, Legnicy i Katowicach. Na poziomie okręgu wojskowego działała inspekcja zbrojeniowa (*Wehrwirtschaftsinspektion*), której podlegały placówki gospodarki wojennej (*Wehrwirtschaftsstellen*). W listopadzie 1939 r. *Wehrwirtschaftsstellen* zamieniono na *Rüstungskommandos*. W ramach danego *Wehrersatzbezirke* mogło funkcjonować więc kilka komand. Katowice stały się siedzibą *Rüstungskommando* w lutym 1940 roku. Ostatecznie w marcu 1943 r. w ósmym okręgu wydzielono dwie inspekcje zbrojeniowe: VIIIa Breslau oraz VIIIb Kattowitz⁸¹.

Zmiany te wiązały się z rozbudową Ministerstwa Uzbrojenia i Produkcji Wojennej (*Reichsministerium für Rüstung und Kriegsproduktion*) Speera, ale niósł też ze sobą uproszczenie struktury organizacyjnej. Pion gospodarczy połączono ze zbrojeniowym tak, że między kołami i komisjami, a grupami i podgrupami gospodarczymi wprowadzono unię personalną⁸². Agendy *Reichswirtschaftskammer* zaczęły więc podlegać Speerowi. Kolejno z pionem zbrojeniowym połączono pion wojskowy⁸³. Uczyniono to w pogmatwany i charakterystyczny dla nazistowskiego policentryzmu władzy sposób: wydzielone w administracji zbrojeniowej *Rüstungsinspektionen* oraz funkcjonujące w strukturach Wehrmachtu *Wehrwirtschaftsinspektion* nie zostały zniesione i połączone w jeden twór organizacyjny, ale utworzono stanowisko inspektora zbrojeniowego – *Rüstungsinspekteur*, który był jednoczesnym kierownikiem obu inspekcji, a podlegał Speerowi. Na poziomie administracyjno-partyjnym

⁸⁰ T. Janicki, *Niemiecka polityka gospodarcza...*, s. 48.

⁸¹ Zob. opis zespołu BArch RW 20–8 *Rüstungsinspektionen VIII a (Breslau) und VIII b (Kattowitz)* w zbiorach Bundesarchiv oraz A. Sulik, *Przemysł ciężki...*, s. 29. Nieco inaczej w: M. Węcki, *Fritz Bracht...*, s. 263.

⁸² M. Sikora, *Kuźnia broni...*, s. 47.

⁸³ R. Kaczmarek, *Pod rządami gauleiterów...*, s. 160–161.

w lipcu 1943 r. sztab gospodarczy przemianowano na sztab gospodarki wojennej (*Kriegswirtschaftsstab*). W 1944 r. wspomagającą doradcę gospodarczego komisję okręgową zmieniono zaś w komisję okręgową ds. totalnej mobilizacji wojennej (*Gaukommission für den totalen Kriegseinsatz*)⁸⁴.

5. Przemiany organizacyjne poszczególnych publicznych instytucji gospodarczych

Wyżej była mowa między innymi o przekształceniu, „zniemczeniu”, zmianie miejsca w strukturze systemu gospodarczo-administracyjnego, czy też likwidacji. Likwidacja wiązała się z fizycznym zamknięciem danej instytucji, zajęciem nieruchomości i ruchomości oraz – jeśli wiązała się z likwidacją formalną – wyznaczeniem kierownika komisarycznego, którego zadaniem było przeprowadzenie postępowania likwidacyjnego. Taki los spotkał na przykład Izbę Przemysłowo-Handlową w Sosnowcu⁸⁵.

„Zniemczenie” było o tyle charakterystyczne, że Niemcy nie zmieniali wewnętrznej organizacji danej instytucji ani kompetencji. Tak na przykład postąpiono z częścią cechów rzemieślniczych, które tak jak przed wojną, tak po 1 września 1939 r., koncentrowały się na kształceniu czeladników i honorowały przy tym przedwojenne umowy dotyczące nauki zawodu⁸⁶. Wydaje się, że było to możliwe, jeśli przed wojną znajdowali się w nich rzemieślnicy utożsamiający się z narodowością niemiecką lub tacy, którzy zostali wpisani na volkslistę i zyskali aprobatę władz dla dalszego prowadzenia działalności rzemieślniczej.

Niemcy zamierzali osiedlić w Zagłębiu Górnos Śląskim 19,3 tys. niemieckich rzemieślników. Jednocześnie przeprowadzono akcję rejestracji i konfiskat. Jak pisał Alfred Sulik, „na ogólną liczbę 17 821 warsztatów zarejestrowanych w Zagłębiu Górnos Śląskim skonfiskowano 5502 i zlikwidowano 3465”⁸⁷. Likwidacji podległy nie tylko warsztaty polskie i żydowskie, ale i czeskie. Zakres konfiskat był jednak mniejszy niż pierwotnie planowano, a zarazem plany rozbudowy niemieckiego rzemiosła

⁸⁴ A. Sulik, *Przemysł ciężki...*, s. 61 i 64.

⁸⁵ APK, Główny Urząd Powierniczy Wschód, Urząd Powierniczy w Katowicach, sygn. 2810 i 2811.

⁸⁶ APK, Cech Stolarzy w Tarnowskich Górach, sygn. 1/13.

⁸⁷ A. Sulik, *Rzemiosło górnośląskie w latach okupacji hitlerowskiej*, Katowice 1989, s. 5.

na Górnym Śląsku zakończyły się fiaskiem. Nie udało się ani sprowadzić wystarczającej liczby rzemieślników z Rzeszy, ani zrekrutować fachowców spośród przesiedleńców. Do połowy 1944 r. osiedlono 1862 rzemieślników⁸⁸.

Niemcy utworzyli 111 cechów i 10 powiatowych organizacji rzemieślniczych (*Kreishandwerkerschaften*). Nie przetrwały one próby czasu, gdyż wskutek braku surowców, ograniczenia przydziałów środków produkcji, powoływania rzemieślników na front i obarczania ich dodatkowymi zadaniami na rzecz produkcji wojennej, zakładów stale ubywało. Nie powiodła się akcja szkoleniowa, skrócenie czasu nauki i obniżanie wymogów egzaminacyjnych, szczególnie dla kandydatów, którzy służyli w Wehrmachcie, ani nawet próba wprowadzenia kobiet do zawodów rzemieślniczych. Sytuacji nie poprawiła reorganizacja wymuszona utworzeniem Okręgowej Izby Gospodarczej i w jej ramach Wydziału Rzemiosła, z mianowaniem Okręgowego Cechmistrza (*Gauhandwerkermeister*). Upadek rzemiosła był szczególnie widoczny w Zagłębiu Dąbrowskim, czyli tam, gdzie Niemcy zniszczyli najwięcej polskich i żydowskich warsztatów⁸⁹.

Dla porównania: Izba Rzemieślnicza w Katowicach w roku 1938 zarejestrowała w ówczesnym województwie śląskim 14 853 warsztatów rzemieślniczych, z czego 604 było prowadzonych bez kart rzemieślniczych. Nie wszyscy rzemieślnicy należeli do cechów, których w województwie śląskim istniało 114. Zrzeszały one 5164 członków, w tym 4899 wyznania rzymsko-katolickiego, 157 ewangelickiego i 105 mojżeszowego. Liczbę warsztatów na Śląsku Zaolziańskim szacowano w przybliżeniu na 2,5 tysiąca⁹⁰. Pamiętajmy, że do rejencji katowickiej włączono części województw krakowskiego i kieleckiego, w tym Sosnowiec, wydatnie zwiększając liczbę rzemieślników i cechów, które znalazły się pod niemieckim panowaniem. Tym bardziej widać rozdźwięk między szeroko zakrojonymi planami budowy niemieckiego stanu posiadania na Śląsku a ich miernymi efektami.

Oczywiście warto w tym kontekście postawić pytanie o losy żydowskich cechów rzemieślniczych. Ich zanik był sprawą naturalną po wywłaszczeniu, przesiedleniu i wymordowaniu osób narodowości żydowskiej. Ewentualne zakończenie

⁸⁸ Ibidem, s. 9.

⁸⁹ Ibidem, s. 18; J. Deresiewicz, op. cit., s. 289–299.

⁹⁰ *Sprawozdanie Izby Rzemieślniczej w Katowicach za rok 1938*, Katowice 1939, s. 19, 34 i 87.

postępowania likwidacyjnego – o ile takowe było prowadzone – byłoby tylko formalnym przypieczętowaniem osiągniętego przez Niemców stanu rzeczy. Przy czym Żydzi nie zawsze zakładali ściśle rozumiane cechy rzemieślnicze, lecz związki zawodowe i stowarzyszenia rzemieślników. Najwięcej rzemieślniczych organizacji żydowskich funkcjonowało w Sosnowcu, a także w Będzinie i Dąbrowie Górniczej⁹¹. Masowe wysiedlenia, ciągłe przemieszczenia ludności żydowskiej oraz dążenie okupanta niemieckiego do stworzenia nowej czysto-niemieckiej struktury rzemiosła nie dawały Żydom szansy na utrzymanie własnych cechów. Była to sytuacja zgoła odmienna niż w Generalnym Gubernatorstwie, gdzie w niektórych powiatach okupant pozostawił część cechów żydowskich lub nakazał tworzenie zbiorowych cechów rzemieślników żydowskich, które dotrwały do akcji Reinhardt w 1942 roku⁹².

Handel żydowski został zlikwidowany w grudniu 1939 r., gdy żydowskie przedsiębiorstwa handlowe zostały oddane w ręce powierników⁹³. Żydowskie organizacje kupieckie podzieliły więc los innych „nie-niemieckich” stowarzyszeń Górnego Śląska.

Trudno jest uchwycić praktyczne różnice w funkcjonowaniu struktur *Gauwirtschaftskammer Oberschlesien* oraz *Reichsgruppen*, a szczególnie *Reichsgruppe Industrie*. Izba Okręgowa była podzielona na wydziały, decernaty i referaty obsługujące nie tylko poszczególne branże gospodarcze, jak przemysł, handel, rzemiosło, turystyka, ale i zajmujące się eksportem, kształceniem zawodowym, podatkami. Jawi się zatem bardziej jako instytucja o typowo urzędowym charakterze obsługująca przedsiębiorców⁹⁴. Grupy gospodarcze i ich grupy okręgowe będące terenowymi agendami *Reichsgruppe Industrie* wydają się mieć charakter bardziej operacyjny⁹⁵.

Komórki wewnętrzne Izby, jak i agendy grup Rzeszy pełniły rolę ogniw pośrednich między organami regulacyjnymi (np. urzędami gospodarowania) a przedsiębiorcami oraz między przedsiębiorcami a organami kierowniczymi (prezydium prowincji i urząd gauleitera). „W dół” przekazywały wytyczne dotyczące w szczególności środków

⁹¹ <https://krajoznawca.org/kg28/122-sladam-sosnowieckich-zydow-cz-1> (dostęp: 2.02.2022).

⁹² Zob. Archiwum Narodowe w Krakowie, Akta miasta Krakowa, seria 5.6.9, sygn. SMK 432; Archiwum Narodowe w Krakowie Oddział w Tarnowie, Akta cechów żydowskich w Tarnowie.

⁹³ R. Kaczmarek, *Górny Śląsk...*, s. 226–227.

⁹⁴ APK, Okręgowa Izba Gospodarcza Górnego Śląska w Katowicach, sygn. 9, 11, 12 i 13.

⁹⁵ Por. W. Jastrzębski, *Okupacyjne losy...*, s. 158.

produkcji i spraw zatrudnienia, a „w górę” informacje o sytuacji w przemyśle i handlu⁹⁶. Wiele zależało od postawy osób kierujących tymi instytucjami. Widoczne było to w zwalczaniu religijnego charakteru „Barbórki”, kiedy 4 grudnia zamieniono w dzień pracujący i obchodzono w nowy „narodowo-socjalistyczny” sposób⁹⁷.

Rola „pasa transmisyjnego” w sprawach regulacji i reglamentacji gospodarki nabierała znaczenia wraz z kurczeniem się zasobów materiałowych. Dlatego w 1944 r. struktury izbowe wdrażały akcję „Maschinen- und Materialausgleich”, czyli wymiany środków produkcji między zakładami. Do tego dochodziły kompetencje opiniodawcze, np. gdy przedsiębiorca ubiegał się o przydział środków produkcji lub kredyty⁹⁸. Przez pryzmat archiwaliów można też postrzegać rolę Izby, jako „ośrodka informacji”, gromadzącego dane i komunikującego ze sobą interesariuszy w sprawach gospodarczych. Działacze instytucji samorządu gospodarczego byli też zaangażowani w działania powiernicze.

Z Izbą Okręgową związany był Górnośląski Instytut do Badań Gospodarczych (*Oberschlesisches Institut für Wirtschaftsforschung*)⁹⁹. Został założony 1 października 1941 roku. Był on filią Niemieckiego Instytutu Badań Gospodarczych (*Deutsches*

⁹⁶ APK, Giesche Spółka Akcyjna Katowice, sygn. 4072, 4670, 5084; APK, Grodzieckie Towarzystwo Kopalń Węgla i Zakładów Przemysłowych w Grodźcu Spółka Akcyjna, sygn. 1491; APK, Grupa Okręgowa Górnictwo Węgla Kamiennego na Górnym Śląsku Grupy Gospodarczej Górnictwo w Gliwicach, seria okólników, w tym np. sygn. 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 21, 22, 47, 48, 49, 59; APK, Krajowy Urząd do Spraw Gospodarki w Katowicach, sygn. 102; APK, WALESKA Kopalnia Węgla Spółka Akcyjna w Łaziskach Średnich, sygn. 1272; APK, Zakłady Górniczo-Hutnicze „Orzeł Biały” w Brzezinach Śląskich, sygn. 206; APK Oddział w Pszczynie, Spuścizna Günthera Falkenhahna, w tym np. sygn. 41, 50, 74, 77, 78. Zob. też: E. Harvey, *Last Resort or Key Resource? Women Workers from the Nazi-Occupied Soviet Territories, the Reich Labour Administration and the German War Effort*, „Transactions of the Royal Historical Society” 2016, Vol. 26, s. 149–174; S. Hörner, *Profit oder Moral. Strukturen zwischen I.G. Farbenindustrie AG und Nationalsozialismus*, Bremen 2012, s. 159. Do dyspozycji badaczy jest jeszcze między innymi zespół Fürstlich Plessische Bergwerks AG, R 9363 w: Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde. Nie zaszkodzi posiłkować się zbiorem: *Zwangsarbeit im Ruhrbergbau während des Zweiten Weltkrieges Spezialinventar der Quellen in nordrhein-westfälischen Archiven*, bearb. v. H. Menne, M. Farrenkopf, Bochum 2004.

⁹⁷ B. Piecha-Van Schagen, *Kult świętej Barbary wśród górników kopalń węgla kamiennego Bytomia, Zabrze i Gliwic w XIX i XX wieku*, rozprawa doktorska, Katowice 2014, s. 264–324; M. Węcki, *Fritz Bracht (1899–1945). Nazistowski zarządca Górnego Śląska w latach II wojny światowej*, Katowice 2014, s. 117.

⁹⁸ APK, Okręgowa Izba Gospodarcza Górnego Śląska w Katowicach, sygn. 58.

⁹⁹ APK, Okręgowa Izba Gospodarcza Górnego Śląska w Katowicach, sygn. 13.

Institut für Wirtschaftsforschung), a zarazem częścią sieci niemieckich instytutów gospodarczych tworzonych w okupowanych państwach Europy, w tym w Czechach, Francji, Holandii¹⁰⁰. Działy one jako ośrodki eksperckie, ale ocena ich działalności jest ambiwalentna. Koncentrowały aktywność niemieckich ekonomistów, zaangażowanych intelektualnie po stronie narodowego socjalizmu. Dostarczały danych ekonomicznych, niezbędnych do planowania niemieckiej produkcji wojennej w czasie II wojny światowej. Pracowały tym samym na użytek maszyny gospodarczej A. Speera, oddając swój czas i wiedzę, aby Niemcy mogły prowadzić – a w przyszłości wygrać – wojnę i zrealizować swój ludobójczy plan¹⁰¹.

Ernst Wagemann – założyciel Instytutu, znany statystyk i prezes Urzędu Statystycznego Rzeszy w latach 1923–1933 starał się jednak zachować niezależność kierunków badań i obsady kadrowej. Do spraw instytutowych angażował przedstawicieli opozycji antyhitlerowskiej: Ulricha von Hassella i Wenera von Stauffenberga. Z powodu „żydowsko-marksistowskiej” polityki personalnej był pod obserwacją Gestapo, w 1942 r. został na krótko aresztowany. Dla ochrony przed Himmlerem zyskał poparcie ze strony Göringa, a przy tym nawiązywał przyjazne relacje z organami resortowymi, czołowymi instytucjami kredytowymi Rzeszy i koncernami gospodarczymi. *Reichswirtschaftskammer*, jak i inne centralne instytucje, udzielała dotacji i delegowała swoich przedstawicieli do kuratorium Instytutu¹⁰².

Zaangażowanie Izby Okręgowej w Katowicach w sprawy Instytutu było więc uzasadnione nie tylko zainteresowaniami stanem gospodarki Górnego Śląska. W katowickim Instytucie między innymi zbierano dane statystyczne na temat gospodarki ziem polskich i przygotowywano opracowania o przemyśle węglowym Górnego Śląska¹⁰³. Paradoksalnie jego elaboraty okazały się po wojnie ważnym źródłem wiedzy o polityce okupanta na ziemiach wcielonych i sytuacji polskich robotników¹⁰⁴.

¹⁰⁰ APK, Okręgowa Izba Gospodarcza Górnego Śląska w Katowicach, sygn. 57; <https://www.diw.de/sixcms/detail.php?id=283704> (dostęp: 2.02.2022).

¹⁰¹ R. Stäglin, R. Fremdling, *Das Deutsche Institut für Wirtschaftsforschung im 2. Weltkrieg – Wirtschaftsforschung und wirtschaftspolitische Beratung von 1939 bis 1945*, Berlin 2016, s. 96–99.

¹⁰² Stäglin R., Fremdling R., op. cit., s. 24–27.

¹⁰³ APK, Górnośląski Instytut do Badań Gospodarczych w Katowicach, sygn. 13, 18, 25.

¹⁰⁴ Zob. np. *Memoriał pt. „Die Bedeutung des Polen-Problems für die Rüstungswirtschaft Oberschlesiens” wydany przez „Oberschlesisches Institut für Wirtschaftsforschung“*, oprac. K.M. Pospieszalski, Poznań 1945.

Obejmując Górny Śląsk prawodawstwem Rzeszy rozciągnięto na ten obszar obowiązywanie prawa kartelowego, w tym *Gesetz über die Regelung der Kohlenwirtschaft* z 1919 roku¹⁰⁵. W par. 2 tej ustawy przewidziano tworzenie przymusowych regionalnych karteli. Ich zadaniem było regulowanie pozyskiwania, zużywania i zbytu węgla pod nadzorem Rady Węglowej Rzeszy. Przynależały do nich zakłady przemysłu wydobywczego jako udziałowcy. Tym sposobem dla Górnego Śląska powołano w 1922 r. *Oberschlesisches Steinkohlen-Syndikat G.m.b.h.* z siedzibą w Gliwicach¹⁰⁶. Narodowi socjaliści zlikwidowali Radę w 1936 r., ale syndykaty wzmocnili, poszerzając ich kompetencje.

Górnośląski Syndykat Węgla Kamiennego – posiadając formę spółki z ograniczoną odpowiedzialnością – koordynował wydobycie i składowanie węgla, sprawozdawczość zakładów górniczych, kwestie cen i dostaw oraz zaopatrzenie w środki produkcji, ale przede wszystkim centralizował dostawy węgla z kopalni do odbiorców i prowadził rozrachunek kopalni¹⁰⁷. Posiadał oddziały w Cieszynie, Katowicach i Sosnowcu, funkcjonujące pod różnymi nazwami – *Verkaufsvereinigung der Karwiner Steinkohlengruben in Teschen-Karwin* oraz *Geschäftsstelle Kattowitz, Geschäftsstelle Sosnowitz*¹⁰⁸. Związki między Syndykatem, strukturami izbowymi i Grupą Okręgową Górnictwa Węgla Kamiennego na Górnym Śląsku Grupy Gospodarczej Górnictwo w Gliwicach były zresztą silne i datowały się od czasów przedwojennych¹⁰⁹.

Innym przykładem przymusowej kartelizacji w ramach produkcji wojennej był Związek Stalowni w Düsseldorfie (*Stahlwerks-Verband A.G. Düsseldorf*). Poprzez swoją

¹⁰⁵ *Gesetz über die Regelung der Kohlenwirtschaft. Vom 23. März 1919*, „Reichs-Gesetzblatt” 1919 I, s. 342; *Verordnung zur Einführung von Vorschriften über die Regel der Kohlenwirtschaft in den eingegliederten Ostgebieten. Vom 12. Februar 1940*, Reichsgesetzblatt 1940 I, s. 364.

¹⁰⁶ K. Euling, *Die Kartelle im ober-schlesischen Steinkohlenbergbau*, Jena 1939, s. 35. Por. P.H. Werhahn, „Weltwirtschaftliches Archiv“ 1941, Bd. 53, H. 2, s. 95–100, [z:] Karl Euling, *Die Kartelle im ober-schlesischen Steinkohlenbergbau*, Jena 1939.

¹⁰⁷ APK, Giesche Spółka Akcyjna Katowice, seria akt 14.35; APK, Grodzieckie Towarzystwo Kopalń Węgla i Zakładów Przemysłowych w Grodźcu Spółka Akcyjna, sygn. 4238; APK, Śląska Spółka Akcyjna Górnictwo-Hutnicza w Bytomiu, sygn. 472. Do dyspozycji badaczy są jeszcze akta w zespole: Reichsvereinigung Kohle, R 10–VIII, Bundesarchiv, Berlin–Lichterfelde. Zob. też: J. Deresiewicz, op. cit., s. 270–294.

¹⁰⁸ APK Oddział w Cieszynie, Wspólne Biuro Sprzedaży Węgla i Koksów Zagłębia Karwińskiego Sp. z o.o. w Cieszynie, sygn. 21 i 23.

¹⁰⁹ Por. Sächsisches Staatsarchiv, Bergarchiv Freiberg, Sächsisches Steinkohlensyndikat mbH Zwickau, sygn. 92; „Kohle und Erz“ 1936, nr 9, s. 275.

eksperyment w Katowicach rozdysponowywał rudę żelaza między huty górnośląskie oraz określał progi produkcyjne dla rur, prefabrykatów, blach, drutu itd.¹¹⁰

6. Zakończenie

Już od września 1939 r. Niemcy na Górnym Śląsku nie dali Polakom i Żydom możliwości pełnego kontynuowania działalności gospodarczej, ani utrzymywania instytucji gospodarczych. Destrukcję polskiego i żydowskiego stanu posiadania pogłębiały morderstwa, wysiedlenia i przesiedlenia. Konfiskata mienia prowadzona w ramach systemu powierniczego, jak i „dzikie wywłaszczenia” doprowadziły do ograniczania przedsiębiorczości, co w pełni nastąpiło pod koniec wojny przy brakach środków produkcji i personelu, a dotyczyło już niemieckie i „zaryzowane” przedsiębiorstwa. W 1944 r. Niemcy likwidowali nawet przedsiębiorstwa przekazane volksdeutschom i niemieckim osadnikom¹¹¹. Niedobory surowcowe, brak wykwalifikowanych pracowników, ukrywana inflacja przełożyły się w latach 1943–1945 nie tylko na niedoinwestowanie zakładów, ale wręcz ich rabunkową eksploatację.

Polityka w rzemiośle, po grabieżczym wyrugowaniu polskich i żydowskich rzemieślników i fiasku planów odbudowy rzemiosła, obniżyły jakość i ilość warsztatów, powodując ubytek fachowców i ograniczenie zakresu usług dla ludności. Dla przykładu, w grudniu 1943 r. tamtejszy kierownik NSDAP informował gauleitera o dotkliwych brakach butów dla robotników, „którzy przez to nie mogli przychodzić do pracy. Przyczynę tego stanu rzeczy widział w zbyt małej liczbie zakładów szewskich (...). Prosił więc o pozwolenie zakładom przemysłowym na uruchomienie własnej produkcji obuwia dla załóg”¹¹². Braki towarów oraz „czarny rynek” to cechy charakterystyczne niemieckiego handlu czasów wojny. Bilans gospodarowania Niemców na Górnym Śląsku w latach 1939–1945 jest więc ujemny.

Przemiany organizacyjne zmierzały do centralizacji publicznych instytucji gospodarczych. Spójność polityki w sprawach gospodarczych zapewniano, mimo szczupłości kadr i wielości instytucji, praktyką łączenia stanowisk. Wiązano w ten

¹¹⁰ M. Sikora, *Kuźnia broni...*, s. 67.

¹¹¹ M. Węcki, *Fritz Bracht...*, s. 412.

¹¹² *Ibidem*, s. 300.

sposób ze sobą Wydział Gospodarki Nadprezydium Prowincji, Okręgową Izbę Gospodarczą Górnego Śląska, Urząd Powierniczy oraz sztab gospodarczy NSDAP¹¹³. Wiele komórek istniało tylko „na papierze”. Dla przykładu, w Okręgowej Izbie Gospodarczej jedna osoba była kierownikiem danego wydziału, referentem i zarządcą wybranej grupy okręgowej (*Bezirksgruppe*) – zrzeszającej przymusowo daną branżę przedsiębiorstw. Mimo to, do momentu wkroczenia Armii Czerwonej nie ustał w instytucjach niemieckich „potok” okólników w sprawach gospodarczych.

Archiwalia instytucji gospodarczych pozwalają na różnorodne kierunki naukowej eksploracji. Na podstawie akt NSDAP badacze będą mogli rozpoznać zakres zaangażowania lokalnych struktur partyjnych w realizację polityki gospodarczej¹¹⁴. Szeroką bazę źródłową daje zespół Głównego Urzędu Powierniczego Wschód – Urzędu Powierniczego w Katowicach, zawierający 10 546 jednostek. Akta Archiwum Państwowego w Katowicach wraz z oddziałami uzupełniają również wiedzę na temat statusu Generalnego Gubernatorstwa. *Arbeitsgemeinschaft der Industrie- und Handelskammern* a potem *Reichwirtschaftskammer* wydawała bowiem wytyczne dotyczące handlu między Rzeszą a Generalnym Gubernatorstwem¹¹⁵. Pojedyncze teczki dotyczące *Arbeitskammer Oberschlesien* pokazują zaś dublowanie się kompetencji wśród instytucji niemieckiego aparatu gospodarczego¹¹⁶. Akta z okresu okupacji niemieckiej, a dotyczące spraw polskich, znajdują się w Archiwum Krajowym w Opawie, co daje pole do międzynarodowej współpracy¹¹⁷. Tam też znajduje się zespół *Průmyslová a obchodní komora Těšín (NAD 327)*, czyli utworzonej przez Niemców Izby Przemysłowo-Handlowej w Cieszynie (*Industrie und Handelskammer Teschen*)¹¹⁸.

¹¹³ Por. R. Kaczmarek, *Pod rządami gauleiterów...*, s. 105.

¹¹⁴ Zob. M. Węcki, *Źródła do dziejów górnośląskiej NSDAP w zasobie Archiwum Państwowego w Katowicach*, „Szkice Archiwalno-Historyczne” 2007, nr 3, s. 141–150.

¹¹⁵ APK, Okręgowa Izba Gospodarcza Górnego Śląska w Katowicach, sygn. 233.

¹¹⁶ APK, Giesche Spółka Akcyjna Katowice, sygn. 4072; APK, Okręgowa Izba Gospodarcza Górnego Śląska w Katowicach, sygn. 281; APK Oddział w Pszczynie, Spuścizna Günthera Falkenhahna, sygn. 153 i 154.

¹¹⁷ Z. Kravar, *Fondy z období nacistické okupace střední Evropy se vztahem k území dnešního Polska uložené v Zemském archivu v Opavě*, „Szkice Archiwalno-Historyczne” 2012, nr 9, s. 127–141.

¹¹⁸ *Průmyslová a obchodní komora Těšín (Industrie und Handelskammer Teschen) (1937) 1939–1945*, Inventář, zprac. Z. Kravar, Opava 1998.

Bibliografia

Źródła archiwalne

- Archiwum Państwowe w Katowicach, Cech Stolarzy w Tarnowskich Górach, sygn. 1/13.
- Archiwum Państwowe w Katowicach, Giesche Spółka Akcyjna Katowice, sygn. 4072, 4670, 5084, seria akt 14.35.
- Archiwum Państwowe w Katowicach, Główny Urząd Powierniczy Wschód, Urząd Powierniczy w Katowicach, sygn. 2810 i 2811.
- Archiwum Państwowe w Katowicach, Górnośląski Instytut do Badań Gospodarczych w Katowicach, sygn. 13, 18, 25.
- Archiwum Państwowe w Katowicach, Grodzieckie Towarzystwo Kopalń Węgla i Zakładów Przemysłowych w Grodźcu Spółka Akcyjna, sygn. 1491, 4238.
- Archiwum Państwowe w Katowicach, Grupa Okręgowa Górnictwo Węgla Kamiennego na Górnym Śląsku Grupy Gospodarczej Górnictwo w Gliwicach, sygn. 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 21, 22, 47, 48, 49, 59.
- Archiwum Państwowe w Katowicach, Krajowy Urząd do Spraw Gospodarki w Katowicach, sygn. 5, 65, 66, 102.
- Archiwum Państwowe w Katowicach, Narodowo-Socjalistyczna Niemiecka Partia Robotnicza, Kierownictwo Powiatowe w Chorzowie, sygn. 43, 46 i 151.
- Archiwum Państwowe w Katowicach, Narodowo-Socjalistyczna Niemiecka Partia Robotnicza, Kierownictwo Powiatowe w Zabrze, sygn. 203.
- Archiwum Państwowe w Katowicach, Okręgowa Izba Gospodarcza Górnego Śląska w Katowicach, sygn. 2, 6, 9, 11, 12, 13, 17, 57, 58, 231, 233 oraz seria akt nr 6 – akta osobowe „O”.
- Archiwum Państwowe w Katowicach, Śląska Spółka Akcyjna Górniczo-Hutnicza w Bytomiu, sygn. 472.
- Archiwum Państwowe w Katowicach, WALESKA Kopalnia Węgla Spółka Akcyjna w Łaziskach Średnich, sygn. 1272.
- Archiwum Państwowe w Katowicach, Zakłady Górniczo-Hutnicze „Orzeł Biały” w Brzezinach Śląskich, sygn. 206.
- Archiwum Państwowe w Katowicach Oddział w Bielsku-Białej, Grupa Okręgowa Wschodniego Śląska Przemysłu Włókienniczego i Tekstylnego w Bielsku, sygn. 7.
- Archiwum Państwowe w Katowicach Oddział w Cieszynie, Wspólne Biuro Sprzedaży Węgla i Koksów Zagłębia Karwińskiego Sp. z o.o. w Cieszynie.
- Archiwum Państwowe w Katowicach Oddział w Pszczynie, Spuścizna Günthera Falkenhahna, sygn. 41, 50, 74, 77, 78, 153 i 154.
- Archiwum Narodowe w Krakowie, Akta miasta Krakowa, seria 5.6.9, sygn. SMKr 432.
- Archiwum Narodowe w Krakowie Oddział w Tarnowie, Akta cechów żydowskich w Tarnowie.

Archiwum Państwowe w Opolu, Izba Przemysłowo-Handlowa dla Prowincji Górnośląskiej z siedzibą w Opolu, sygn. 1.

Sächsisches Staatsarchiv, Bergarchiv Freiberg, Sächsisches Steinkohlensyndikat mbH Zwickau, sygn. 92.

Źródła drukowane

„Kohle und Erz“ 1936, nr 9.

Memoriał pt. „Die Bedeutung des Polen-Problems für die Rüstungswirtschaft Oberschlesiens” wydany przez „Oberschlesisches Institut für Wirtschaftsforschung“, oprac. Karol M. Pospieszalski, Poznań 1945.

Průmyslová a obchodní komora Těšín (Industrie und Handelskammer Teschen) (1937) 1939–1945, Inventář, oprac. Zdeněk Kravar, Opava 1998.

Spis zakładów działalności gospodarczej w b. Generalnym Gubernatorstwie 1941 r., Warszawa 1969.

Sprawozdanie Izby Rzemieślniczej w Katowicach za rok 1938, Katowice 1939.

Akty prawne

Gesetz über die Regelung der Kohlenwirtschaft. Vom 23. März 1919, „Reichs-Gesetzblatt“ 1919 I, s. 342.

Dritte Verordnung zur Durchführung der Verordnung über die Vereinfachung und Vereinheitlichung der Organisation der gewerblichen Wirtschaft (Gauwirtschaftskammerverordnung, GWKAV). Vom 30. Mai 1942, „Reichsgesetzblatt“ 1942 I, s. 371.

Erste Verordnung zur Durchführung der Verordnung über die Vereinfachung und Vereinheitlichung der Organisation der gewerblichen Wirtschaft (Gauwirtschaftskammerverordnung). Vom 20. April 1942, „Reichsgesetzblatt“ 1942 I, s. 189.

Fünfte Verordnung zur Durchführung der Verordnung über die Vereinfachung und Vereinheitlichung der Organisation der gewerblichen Wirtschaft (Gauwirtschaftskammerverordnung-Beitragsverordnung). Vom 21. Oktober 1942, „Reichsgesetzblatt“ 1942 I, s. 629.

Verordnung zur Einführung von Vorschriften über die Regel der Kohlenwirtschaft in den eingegliederten Ostgebieten. Vom 12. Februar 1940, „Reichsgesetzblatt“ 1940 I, s. 364.

Verordnung über die Deutsche Volksliste und die deutsche Staatsangehörigkeit in den eingegliederten Ostgebieten vom 4. März 1941, „Reichsgesetzblatt“ 1941 I, s. 118.

Literatura

- Bandarzewski Kazimierz, *Samorząd gospodarczy w prawie polskim: studium prawne*, Kraków 2014.
- Bieś-Srokosz Paulina, *Agencje rządowe jako szczególne podmioty administracji rządowej*, Warszawa 2020.
- Boda-Krężel Zofia, *Problem niemieckiej listy narodowościowej na Górnym Śląsku w latach 1941–1950*, rozprawa doktorska, Katowice 1970.
- Bräu Ramona, *Die Plünderung Polens Die Reichsfinanzverwaltung in den Jahren der Besatzung (1939–1945)*, Berlin–Boston 2022.
- Broszta Martin, *Nationalsozialistische Polenpolitik: 1939–1945*, Stuttgart 1961.
- Cirko Lesław, *Profil leksykalny rodziny wyrazowej „Schlesien” (na przykładzie współczesnych tekstów prasowych języka niemieckiego)*, [w:] *Silesia Philologica I Kongres Germanistyki Wrocławskiej*, red. Marek Hałub, Wrocław 2002.
- Collin Peter, *Historische Partizipationsstaatlichkeit*, „Rechtsgeschichte – Legal History” 2012, Rg. 20.
- Collin Peter, *Justice without the State within the State: Judicial Self-Regulation in the Past and Present*, Frankfurt am Main 2016.
- Collin Peter, *Konzeptionen, Spielarten und Wechselbeziehungen administrativer und justizsteller Autonomie in Deutschland im späten 19. und frühen 20. Jahrhundert*, „Quaderni Fiorentini per la storia del pensiero giuridico moderno” 2014, Vol. 43.
- Collin Peter, *Privat-staatliche Regelungsstrukturen im frühen Industrie- und Sozialstaat*, Berlin–Boston 2016.
- Collin Peter, *Regulierte Selbstregulierung in rechtshistorischer Perspektive: Studien und Materialien*, „MPI for European Legal History Research Paper Series” 2018, Vol. 5.
- Collin Peter, Rudischhauser Sabine, *Regulierte Selbstregulierung. Historische Analysen hybrider Regelungsstrukturen. Einleitung*, „Trivium” 2016, Vol. 21.
- Deresiewicz Janusz, *Okupacja niemiecka na ziemiach polskich włączonych do Rzeszy (1939–1945). Studium historyczno-gospodarcze*, Poznań 1950.
- Euling Karl, *Die Kartelle im oberschlesischen Steinkohlenbergbau*, Jena 1939.
- Fiedor Karol, *Bund Deutscher Osten w systemie antypolskiej propagandy*, Warszawa 1977.
- Filipkowska Agnieszka, *Śląsk jako pogranicze kulturowe – wpływ gwary na nauczanie i uczenie się języka niemieckiego*, rozprawa doktorska, Katowice 2014.
- Gójski Andrzej, *Etapy i cele niemieckiej polityki bankowej w GG. Plany niemieckie wobec Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1945*, „Bank i Kredyt” 2004, nr 8.
- Gójski Andrzej, *Urząd Nadzoru Bankowego dla Generalnego Gubernatorstwa*, Warszawa 2021.
- Górnicki Leonard, *Z problematyki podmiotów prawa cywilnego i praw podmiotowych prywatnych obywateli polskich w Generalnym Gubernatorstwie*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2020, t. 42, nr 4.

- Grube Klemens, *Das ‚Ruhrgebiet des Ostens‘ – die NS-Raumplanung für Oberschlesien, der Oder-Donau-Kanal und die pommerschen Wirtschaftsinteressen*, „Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte“ 2014, Bd. 101, H. 4
- Harvey Elizabeth, *Last Resort or Key Resource? Women Workers from the Nazi-Occupied Soviet Territories, the Reich Labour Administration and the German War Effort*, „Transactions of the Royal Historical Society” 2016, Vol. 26.
- Hörner Stefan, *Profit oder Moral. Strukturen zwischen I. G. Farbenindustrie AG und Nationalsozialismus*, Bremen 2012
- Janicki Tadeusz, *Niemiecka polityka gospodarcza na ziemiach wcielonych do Rzeszy w latach 1939–1945*, „Przegląd Zachodni” 2009, nr 2.
- Jastrzębski Włodzimierz, *Okupacyjne losy ziem polskich wcielonych do III Rzeszy (1939–1945)*, Bydgoszcz 2017.
- Kaczmarek Ryszard, *Górny Śląsk podczas II wojny światowej. Między utopią niemieckiej wspólnoty narodowej a rzeczywistością okupacji na terenach wcielonych do Trzeciej Rzeszy*, Katowice 2006.
- Kaczmarek Ryszard, *Organizacja Todt w Rzeszy Niemieckiej i na Śląsku w latach 1933–1945*, „Szkice Archiwalno-Historyczne” 2009, nr 5.
- Kaczmarek Ryszard, *Pod rządami gauleiterów. Elity i instancje władzy w rejencji katowickiej w latach 1939–1945*, Katowice 1998.
- Kaczmarek Ryszard, *Polacy w Wehrmachcie*, Kraków 2010.
- Kahn Daniela, *Die Steuerung der Wirtschaft durch Recht im nationalsozialistischen Deutschland. Das Beispiel der Reichsgruppe Industrie*, Frankfurt am Main 2006.
- Kasiński Michał, *Etapy rozwoju idei samorządności w naukach prawnych*, [w:] *System prawa samorządu terytorialnego*, t. 1: *Podstawowe pojęcia i podstawy prawne funkcjonowania*, red. Irena Lipowicz, Warszawa 2022.
- Kasiński Michał, *Monizm i pluralizm władzy lokalnej. Studium prawno-polityczne*, Łódź 2009.
- Kempa Robert, recenzja: Ryszard Kaczmarek, „Polacy w Wehrmachcie”, Kraków 2010, „Białostockie Teki Historyczne” 2010, t. 8.
- Kilian Jürgen, *Krieg auf Kosten anderer. Das Reichsministerium der Finanzen und die wirtschaftliche Mobilisierung Europas für Hitlers Krieg*, Berlin–Boston 2017.
- Kmieciak Robert, *Samorząd gospodarczy w Polsce. Rozważania na temat modelu ustrojowego*, Poznań 2004.
- Konieczny Alfred, *Pod rządami wojennego prawa karnego Trzeciej Rzeszy. Górny Śląsk 1939–1945*, Warszawa 1972.
- Kratzsch Gerhard, *Das wirtschaftspolitische Gauamt: der Gauwirtschaftsberater*, [in:] *NS-Gaue: Regionale Mittelinstanzen im zentralistischen „Führerstaat“?*, hg. v. Jürgen John, Horst. Möller, Thomas Schaarschmidt, Berlin–Boston 2007.
- Kravar Zdeňek, *Fondy z období nacistické okupace střední Evropy se vztahem k území dnešního Polska uložené v Zemském archivu v Opavě*, „Szkice Archiwalno-Historyczne” 2012, nr 9.

- Kruszewski Tomasz, *Partia Narodowosocjalistyczna na Śląsku w latach 1933–1945. Organizacja i działalność*, Wrocław 1995.
- Loose Ingo, *Kredite für NS-Verbrechen. Die deutschen Kreditinstitute in Polen und die Ausraubung der polnischen und jüdischen Bevölkerung 1939–1945*, München 2007.
- Łopuszanska-Kryszczuk Grażyna, *Świadomość językowa i kompetencja komunikacyjna Niemców na Dolnym Śląsku*, Lublin 1999.
- Łuczak Czesław, *Polityka ekonomiczna Trzeciej Rzeszy w latach drugiej wojny światowej*, Poznań 1982.
- Łuczak Czesław, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Poznań 1979.
- Madajczyk Czesław, *Generalna Gubernia w planach hitlerowskich. Studia*, Warszawa 1961.
- Madajczyk Czesław, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1, Warszawa 1970.
- Mądry Józef, *Prasa przesiedleńcza i ziomkowska w latach 1945–1970*, Katowice 1971.
- Marciniak Piotr, *Sektorowy model samorządu gospodarczego. Założenia i perspektywa wprowadzenia w Polsce*, rozprawa doktorska, Warszawa 2022.
- Myszor Jerzy, *Stosunki Kościół–państwo okupacyjne w diecezji katowickiej 1939–1945*, Katowice 2010.
- Niemczuk Przemysław, „Roczniki Nauk Prawnych” 2021, nr 3, s. 187–190, [z:] Paulina Bieś-Srokosz, *Agencje rządowe jako szczególne podmioty administracji publicznej*, Warszawa 2020.
- Piecha-van Schagen Beata, *Kult świętej Barbary wśród górników kopalń węgla kamiennego Bytomia, Zabrze i Gliwic w XIX i XX wieku*, rozprawa doktorska, Katowice 2014.
- Połomski Franciszek, *Prawo własności a tzw. „rozwiązanie kwestii żydowskiej” w Niemczech hitlerowskich*, Wrocław 1971.
- Połomski Franciszek, *Ustawodawstwo rasistowskie III Rzeszy i jego stosowanie na Górnym Śląsku*, Katowice 1970.
- Prawo administracyjne: pojęcia, instytucje, zasady w teorii i orzecznictwie*, red. Małgorzata Stahl, Warszawa 2021.
- Regulierte Selbstregulierung in der westlichen Welt des späten 19. und frühen 20. Jahrhunderts*, hg. v. Peter Collin, Gerd Bender, Margit Seckelmann, Michael Stolleis, Frankfurt am Main 2014.
- Rudawski Bogumił, *Grabież mienia w Kraju Warty 1939–1945. Działalność Urzędu Powierniczego w Poznaniu*, Poznań 2018.
- Rudawski Bogumił, *Mienie i rasa. Wybrane aspekty „aryzacji” majątku żydowskiego w Trzeciej Rzeszy i w Kraju Warty*, „Meritum” 2016, t. 8.
- Rudawski Bogumił, *Rola poznańskiej ekspozytury Głównego Urzędu Powierniczego Wschód w grabieży polskiego mienia dokonanej w Kraju Warty w latach 1939–1944*, rozprawa doktorska, Poznań 2016.
- Ryszka Franciszek, *Państwo stanu wyjątkowego. Rzecz o systemie państwa i prawa Trzeciej Rzeszy*, Wrocław 1985.

- Schroeter Wolfgang, *Albert Speer. Aufstieg und Fall eines Mythos*, Paderborn 2018.
- Seidel Hans-Christoph, *Ausländerbeschäftigung und Zwangsarbeit im Ruhrbergbau während des Zweiten Weltkrieges*, „Westfälische Zeitschrift“ 2000, H. 153.
- Serwański Edward, *Hitlerowska polityka narodowościowa na Górnym Śląsku (1939–1945)*, Warszawa 1963.
- Sejffert Rudolf, *Wirtschaftslehre des Handels*, Opladen 1972.
- Sikora Mirosław, *Der Gau Oberschlesien in der Raumplanung der NS-Verwaltung 1939–1944*, [w:] *Industrialisierung und Nationalisierung. Fallstudien zur Geschichte des oberschlesischen Industriereviere im 19. und 20. Jahrhundert*, hg. v. Lutz Budraß, Barbara Kalinowska-Wójcik, Andrzej Michalczyk, Essen 2013.
- Sikora Mirosław, *Kuźnia broni III Rzeszy. Niemiecki przemysł zbrojeniowy na Górnym Śląsku podczas II wojny światowej*, Katowice–Kraków 2007.
- Sikora Mirosław, *Niszczyć, by tworzyć. Germanizacja Żywiecczyny przez narodowosocjalistyczne Niemcy 1939–1944/45*, Katowice 2010.
- Sikora Mirosław, *Zasady i praktyka przejęcia majątku polskiego przez III Rzeszę, ze szczególnym uwzględnieniem sektora rolnego oraz mieszkaniowego, na przykładzie prowincji śląskiej (górnosląskiej) w latach 1939–1944*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2008, nr 2.
- Siuciak Mirosława, *Historyczne podstawy świadomości narodowej Ślązaków*, „Białostockie Archiwum Językowe” 2011, nr 11.
- Sobczak Janusz, *Hitlerowskie przesiedlenia ludności niemieckiej w dobie II wojny światowej*, Poznań 1966.
- Spór o samorząd gospodarczy w Polsce*, red. Stanisław Wykrętowicz, Poznań 2005.
- Sroka Irena, *Policja hitlerowska w rejencji katowickiej w latach 1939–1945*, Opole 1997.
- Stäglin Reiner, Fremdling Rainer, *Das Deutsche Institut für Wirtschaftsforschung im 2. Weltkrieg – Wirtschaftsforschung und wirtschaftspolitische Beratung von 1939 bis 1945*, Berlin 2016.
- Sulik Alfred, *Przemysł ciężki rejencji katowickiej w gospodarce Trzeciej Rzeszy (1939–1945)*, Katowice 1984.
- Sulik Alfred, *Rzemiosło górnośląskie w latach okupacji hitlerowskiej*, Katowice 1989.
- Szefer Andrzej, *Hitlerowskie próby zasiedlania ziemi śląsko-dąbrowskiej w latach II wojny światowej (1939–1945)*, Katowice 1984.
- Szefer Andrzej, *Przesiedleńcy niemieccy na Górnym Śląsku w latach 1939–1945*, Katowice 1974.
- Skubiszewski Krzysztof, *Pieniądz na terytorium okupowanym*, Poznań 1960.
- Urząd do Spraw Planowania Przestrzenno-Budowlanego dla Górnego Śląska Oddział Okręgowy w Katowicach. Wstęp do inwentarza*, oprac. Jadwiga Osojca, Katowice 1956.
- Wanatowicz Maria W., *Historia społeczno-polityczna Górnego Śląska i Śląska Cieszyńskiego w latach 1918–1945*, Katowice 1994.
- Warzecha Bartłomiej, *Początki funkcjonowania Urzędu Propagandy NSDAP na Górnym Śląsku (wrzesień–grudzień 1939 roku)*, „Szkice Archiwalno-Historyczne” 2009, nr 5.

- Werhahn P.H., „Weltwirtschaftliches Archiv“ 1941, Bd. 53, H. 2, s. 95–100, [z:] Karl Euling, *Die Kartelle im oberschlesischen Steinkohlenbergbau*, Jena 1939.
- Węcki Mirosław, *Fritz Bracht (1899–1945). Nazistowski zarządca Górnego Śląska w latach II wojny światowej*, Katowice 2014.
- Węcki Mirosław, „Juden sind hier unerwünscht”: *Materiały do dziejów zabrzańskich Żydów w aktach zespołu: Kierownictwo Powiatowe NSDAP w Zabrze*, „Szkice Archiwalno-Historyczne” 2008, nr 4.
- Węcki Mirosław, *Źródła do dziejów górnośląskiej NSDAP w zasobie Archiwum Państwowego w Katowicach*, „Szkice Archiwalno-Historyczne” 2007, nr 3.
- Wrzyszczyk Andrzej, *Die deutsche «Wirtschafts-» Rechtsetzung im Generalgouvernement 1939–1945*, [in:] *Das Europa des „Dritten Reichs”. Recht, Wirtschaft, Besatzung*, hg. v. Johannes Bähr, Ralf Banken, Frankfurt am Main 2005.
- Wrzyszczyk Andrzej, *Die Einmischung der deutschen Justizverwaltung in die Wirtschaft des polnischen Generalgouvernements (1939–1945)*, [in:] *Europäische Volkswirtschaften unter deutscher Hegemonie 1938–1945*, hg. v. Christoph Buchheim, Marcel Boldorf, München 2012.
- Zwangsarbeit im Ruhrbergbau während des Zweiten Weltkrieges Spezialinventar der Quellen in nordrhein-westfälischen Archiven*, bearb. v. Holger Menne, Michael Farrenkopf, Bochum 2004.

Netografia

- <https://www.diw.de/sixcms/detail.php?id=283704>.
- <http://www.holocaustresearchproject.org/nazioccupation/sosbend.html>.
- <https://kc-cieszyn.pl/niemieckie-zbrodnie-na-slasku-cieszynskim-1939-1945>.
- <https://krajoznawca.org/kg28/122-sladam-sosnowieckich-zydow-cz-1>.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/g/76-gliwice/99-historia-spolecznosci/137296-historia-spolecznosci>.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/k/398-katowice/99-historia-spolecznosci/137450-historia-spolecznosci>.
- https://verwaltungshandbuch.bavarikon.de/VWH/X._Staatliche_Sonderverwaltungen_1933_bis_1945#lang-de.
- <https://wisla.naszemiasto.pl/rozmowa-z-dr-aleksandra-namyslo-historykiem-z-oddzialu/ar/c1-6456481>.
- <https://www.rheinische-geschichte.lvr.de/Epochen-und-Themen/Themen/die-organisation-der-kriegswirtschaftlichen-sonderverwaltungen-und-der-reichsverteidigung-im-rheinland-19361939-bis-1945/DE-2086/lido/57d1339870b7d6.64059227#toc-36>.

► STRESZCZENIE

Germanizacja publicznych instytucji gospodarczych w rejencji katowickiej – przykład przemian organizacyjnych aparatu państwowego III Rzeszy w czasie II wojny światowej

Publiczne instytucje gospodarcze były istotną częścią okupacyjnej rzeczywistości, ponieważ Niemcy finansowali ekspansję militarną kosztem podbitych narodów. Instytucje te podlegały przekształceniom o różnym charakterze. Dochodziło do formalnej likwidacji, likwidacji faktycznej, przejęcia, przekształcenia lub tworzenia nowych podmiotów. Miały różną formę prawną i organizacyjną: organu administracji publicznej, instytucji samorządu gospodarczego, korporacji prawa publicznego, kartelu, syndykatu, spółki z ograniczoną odpowiedzialnością, stowarzyszenia, *think-tanku*. Przybierały one różne formy organizacyjne, posiadały własne kompetencje, wykonywały zadania administracji publicznej związane z wojenną polityką gospodarczą, były nadzorowane przez państwo i kontrolowane przez NSDAP. Wraz z kolejnymi podbojami i przestawianiem gospodarki na tory wojenne, instytucje gospodarcze intensyfikowały swoją działalność. Były one szczególnie widoczne na pograniczu czesko-niemiecko-polskim: Górnym Śląsku. Był to ważny region: wielonarodowy, kluczowy gospodarczo dla niemieckiego przemysłu zbrojeniowego i strategiczny (*Festung Oberschlesien*).

► SUMMARY

“Germanization” of the Public Economic Institutions in the Regierungsbezirk Kattowitz – the Example of the Organisational Transformation of the State Machinery in the Third Reich During the Second World War

Public economic institutions were the important part of the occupation reality, because the Germans financed military expansion at conquered nations expense. These institutions were subject to transformations of different nature. It was formal liquidation, factual liquidation, takeover, reorganization or creating of the new entities. They had different legal and organizational form: public administration entity, cartel, syndicate, limited company, association, think-tank. They had various organizational forms, own competences and they performed public administration tasks related to the wartime economic policy, were supervised by the state and controlled by NSDAP. With successive conquests and the conversion of the war economy, economic institutions intensified their activities. These were especially prominent in the Czech-German-Polish borderline: Upper Silesia. It was an important region: multinational, economically – the strategic key region for German armaments industry (*Festung Oberschlesien*).